

QASJE RIPËRTËRITËSE NDAJ ETIKËS DHE POLITIKËS

ОБНОВИТЕЛЕН ПРИСТАП КОН ЕТИКАТА И ПОЛИТИКАТА

RENEWAL APPROACH TO ETHICS AND POLITICS

Abstract

The basis of the study of ethics is the study of the possibility of such a morality, according to which we can live well, act justly and judge reasonably.

Politics as a science has important relations with ethics. It always contains its moral side. Political ethics studies the possibilities of augmentation of ethical principles (principles, axioms), norms (laws and rules) and virtues (viewpoints, ideas). Both dimensions are known in the social-state activity: both the moral failure of politics (of political actors) and the failure of the moralizing tendencies of politics. A politician's moral failure can be considered the case when, in the struggle for power, he implements impermissible moral means (insulting, belittling, chasing and killing political opponents). But the culminating point of the failure of a politician and his politics as a whole can be reached in the event that the politician, in order to protect his individual destiny, signs decisions concerning the destiny of a nation (or state), contrary to with the interests and will of this nation (or state).

The amount of knowledge accumulated during the last four centuries and especially, naturally, during the twentieth century, is truly astounding. This scientific revolution has had consequences for the whole range of human behavior and in general for the evolution of societies. People have become able to understand reality better, but at

¹ Autori është Dr. për shkencë politike - Demokracia në kushtet e globalizimit

the same time this reality itself has become more complex and has revealed countless topics that still remain to be observed and discovered.

Keywords: *ethics, ethical education, politics, corruption, political morality.*

Çka është etika?

Nga astrofizika e deri te neuroshkenca, të gjitha hulumtimet shkencore çojnë në të njëjtin përfundim: kemi fituar njohuri të reja jashtëzakonisht të gjera dhe komplekse, por ajo që mbetet për t'u studiuar dhe kuptuar është e pamatshme.²

Pse u duket kaq i shëmtuar veprimi im? - thoshte me vete. - Ngaqë është një veprim keqbërës? Ç' do të thotë "veprim keqbërës"? Të paktën, ndërgjegjen e kam të qetë. Sigurisht që është bërë një krim, është shkelur një nen i ligjit dhe është derdhur gjak; e pra, për atë nen që është shkelur, merrni kokën time dhe me kaq të mbyllet kjo punë!... Po ama, në një rast të tillë edhe shumë krijesa të virtytshme të njerëzimit që nuk e kanë trashëguar pushtetin, por që e kanë rrëmbyer atë, duhet të ishin ekzekutuar që në hapat e parë. Ata i hodhën hapat pa u hyrë gjemb në këmbë, prandaj kanë të drejtë, kurse unë nuk pata të drejtë ta hidhja atë hap.³

Etika është e nevojshme sot kur bota është e lidhur në përgjegjësinë e saj, kur ajo që do të ndodhë diku në një ishull ndihet nga i gjithë kontinenti. Implikimi njerëzor dhe pedagogjik është si vijon: *Etika si një domosdoshmëri sot duhet të përfshihet në edukimin e përgjithshëm. Edukimi etik duhet të jetë një komponent që do të jetë i pranishëm në të gjitha fazat e edukimit.*

Fëmija, edhe kur hedh hapat e parë, pra kur mëson rregullat e ecjes, duhet të drejtohet që në hapin e parë te mirësia, te thelbi moral i ekzistencës njerëzore. *Njohuria për të mirën është po aq e rëndësishme për njeriun sa njohja e numrit.* Kjo thekson nevojën për edukimin etik. Edukimi etik është një pjesë thelbësore, kyçe e edukimit të përgjithshëm njerëzor, duke e udhëhequr të riun në rrugën e ndërtimit të duhur moral, duke i dhënë atij mundësinë të mësojë se çfarë është e mirë dhe cili është potenciali i tij etik krijues dhe duke i dhënë mundësi të zgjedhë të mirën mbi të keqen. Nëpërmjet edukimit etik, njeriu ndërtohet në një person të lirë, të pjekur dhe të përgjegjshëm, i cili është

² Tarik Ramadan, *Reforma rrënjësore*, Shkup, 2017, f. 169.

³ Fjodor Dostojevski, *Krim dhe ndëshkim*, Tiranë, 2018.

në gjendje të marrë në mënyrë të pavarur vendime etike dhe të krijojë norma të sakta morale. **Edukimi etik e ndihmon njeriun të gjejë rrugën drejt vetvetes, të shohë vendin e tij dhe rolin e tij në botë, të jetë në gjendje të empatizojë gjithë jetën dhe ta përjetojë veten si pjesë e saj, si pjesë e të gjithëpranishmes.**

Edukimi etik është një *fushë e re pedagogjike*, e cila presupozon domosdoshmërinë e formësimit moral dhe edukimit etik të personit. Sot, edukimi etik është një formë e veçantë arsimore në sistemet moderne mësimore. Në përputhje me angazhimet e UNESCO-s, etika duhet të mësohet në të gjitha nivelet e arsimit, nga arsimi fillor, i mesëm në arsimin e lartë dhe në të gjitha llojet e formimit të përhershëm profesional. Ndarja e edukimit etik në një lloj edukimi të veçantë është kryesisht për shkak të zbulimeve të bëra nga psikologët dhe filozofët e mëdhenj moralë Jean Piaget dhe Lawrence Kohlberg, të cilët vërtetuan se morali është zhvillimor dhe fillon që në moshë të re dhe zgjat gjithë jetën.

Dëshira për të ndjekur prirjet moderne botërore në drejtim të edukimit etik dhe për t'u bërë pjesë e sistemit arsimor në vendin tonë ka depërtuar edhe në shtetin tonë. Etika është një lloj i veçantë veprimi, i rrënjosur në vlera dhe parime morale, duke shprehur atë që është e mirë dhe e drejtë - vlera dhe virtyte siç janë drejtësia, dhembshuria, ndershmëria, besnikëria dhe madje edhe moda e vjetër (traditat), siç është përulja, modestia dhe mendimi. Etika është veprim, të cilin Ju mund ta mbron publikisht dhe lehtë dhe veprim që do të ishte diçka, me të cilën ju dhe komuniteti juaj do të dini se si të veproni. Etika është një mendim i plotë, i vazhdueshëm dhe argumentues për të jetuarit e mirë dhe sjelljen e duhur (Čekoh & Koprek, 1996). Fjala etikë vjen nga fjala greke etos që do të thotë traditë, karakter ose moral. Etika është shkencë që studion moralin. Çdo gjë që është etike, jo gjithmonë shkruhet me ligj shoqëror. Etika është një shkencë që synon të ndihmojë njerëzit të formojnë karakterin e tyre. Ajo përmban rregulla ose ligje që u shërbejnë njerëzve të sillen siç duhet në familje, në shkollë, në natyrë, në shoqëri, në politikë dhe kudo në përgjithësi. Etika dhe morali i referohen sjelljes “të drejtë” dhe “të gabuar”. Etika dhe standardet etike janë një përbërës i rëndësishëm në përcaktimin dhe formulimin e përgjithshëm të politikave, si dhe një pikë referimi për vlerësimin parësor dhe themelor në veprimin politik. Nëse premisa themelore e etikës është të bësh mirë dhe të shmangësh të keqen, në shikim të parë çështja e etikës në këtë fushë mund të duket ambivalente, dhe madje në disa aspekte iluzore. Është një perceptim i përgjithshëm pothuajse gjithmonë kur

mendojmë për politikën dhe për jetën politike në kuptimin e ngushtë të fjalës, kur bëjmë një shoqatë/asociacion ose një përfaqësim të mbajtësve të funksioneve publike ose kur flasim për marrëdhëniet e përditshme në shpërndarjen e fuqisë së një ligjërimi teorik. Këtu janë disa pyetje themelore që ne do të përpiqemi t'u përgjigjemi. Së pari, si dhe në çfarë mase duhet trajtuar etikën në jetën politike, domethënë, si e parashikon vendimmarrja politike, qytetaria dhe teoria. Së dyti, a mund të përcaktojmë një kornizë themelore të drejtimeve moderne në veprimin politik të mbështetur në etikë dhe parime morale, dhe së fundi, çfarë duhet të konsiderojmë, d.m.th. cilat qasje janë në dispozicion për ne në një vlerësim të tillë. Etika është një lloj i veçantë i ekzistencës shoqërore njerëzore në të cilën kapacitetet e saj aksiologjike veprojnë për të dalluar dhe vendosur të mirën dhe të keqen. Ajo zbulon dhe përfaqëson kuptimin e jetës, e cila është shumë e rëndësishme për njeriun për vetëvendosje, ndërtimin e komunitetit dhe veprimin në të gjitha fushat (Temkov, 2007).⁴ Etika është mbi të gjitha udhëzuesi bazë që përcakton kuptimin e sjelljes njerëzore nga një këndvështrim humanist, në marrëdhënie me njerëzit e tjerë, në dritën e asaj që është e mirë dhe ajo që është e keqe. Njeriu është qenie shoqërore, sepse, siç thotë Aristoteli, ata që nuk jetojnë në një bashkësi janë ose kafshë ose perëndi, kështu është e domosdoshme që njerëzit të imitojnë modelet e sjelljes së duhur dhe morale në marrëdhëniet e tyre të ndërsjella. Në anën tjetër politika kuptohet si një fushë në të cilën vendosen punët e përbashkëta në sferën publike të jetës, bëhet shpërndarja e pushtetit dhe respektimit të personave qeveritar - qeverisur, dhe kështu në mënyrë implicite e përcakton problemin e qasjes dhe natyrën e parimeve etike në atë fushë të pushtetit. Nëse abstraktojmë momentalisht çështjen e karakterit të pushtetit dhe natyrën e nënshtrimit dhe përqendrimit në shoqërinë moderne demokratike, atëherë është e qartë që etika zë një vend të rëndësishëm në demokracitë moderne, me theks të veçantë postmoderne, duke pasur parasysh vlerën e një kategorie të tillë - të drejtat e njeriut dhe liritë, barazia, drejtësia, solidariteti, dinjiteti, etj. Të gjitha këto janë koncepte që detyrimisht tërheqin dhe përmbajnë një dimension etik. Këto janë terma që përshkojnë pothuajse të gjitha sferat e ligjërimin publik dhe aspektet e ndërthurura në të gjitha momentet e yjesisë politike. Nëse shkojmë më thellë edhe në të gjitha fazat e ekzistencës njerëzore, nga gjendja natyrore deri në formimin e shoqërisë dhe pastaj të shtetit (ta

⁴ Kujtim Kasami, *Ndryshimet shoqërore dhe globalizimi*, Shkup, 2022.

themi me fjalorin e Llokut)), përmes monarkive absolute, revolucioneve të ndryshme, deri në themelin modern demokratik dhe formimin e bashkësive politike në botën perëndimore gjithmonë dhe kudo parimet etike, morali ka qenë dhe mbetet ai drejtim i veprimit ose një moment legjitimimi i rendit dhe fuqisë. Urdhri nuk mund të justifikohet në asnjë mënyrë tjetër, duke u nisur nga fakti se veprimi kolektiv dhe ligji i përgjithshëm medoemos justifikojnë ose synojnë të mirën, njeriun, dhe bëjnë përpjekje (ose përpiqen ta paraqesin veten si të tillë) për të shmangur të keqen. Si rezultat, theksohet se politika është e lidhur medoemos me etikën dhe dimensionin etik në tendencën e saj fillestare dhe kërkon në mënyrë racionale të bëjë dallim midis asaj që është e mirë ose e keqe për komunitetin dhe njerëzit.

Thelbi i etikës ose bërthama e saj nisët nga dëshira jonë që të reagojmë ndaj padrejtësisë, pra të intervenojmë kur diçka është “e gabuar”, si për shembull kur dikush ofendon dikë. Si e zhvillojmë qëndrimin tonë rreth asaj që mund të konsiderohet si e gabuar dhe çka pastaj kërkon gjykimin tonë dhe intervenimin tonë?

Njohuritë interdisiplinare (për të cilën na mëson përvoja historike) rreth asaj se çka e përcakton sjelljen e njeriut dhe cilat janë ato shprehjet e të mirës dhe të keqes që aspektin filozofik në të vërtetë nuk mund të përshkruhen në mënyrë abstrakte; ato nuk janë pronë individuale, por krijohen gjatë ndryshimeve kulturore e historike.⁵

Filozofi britanik Simon Blackburn ka futur kontrastin ndërmjet rrethinës tonë fizike dhe morale. Sipas Blackburnit, ne jemi të vetëdijshëm për rrethinën tonë fizike, por shpesh harrojmë ose nuk jemi të vetëdijshëm për rrethinën tonë morale; edhe pse është pak e dukshme, rrethina morale gjithmonë është me ndikim të thellë. Nga rrethina fizike tashmë jemi të varur qysh në moshën më të re dhe si kolektiv - i cili rritet me tempo shqetësues - mbi atë rrethinë kemi fuqi shkatërruese / rrënuese.

Për dallim nga rrethina fizike, rrethina morale është e padukshme. Ne nuk jemi të vetëdijshëm për ekzistimin e atij mjedisi dhe ndikimi që ai ka në të menduarit dhe veprimit tonë, në atë mënyrë në të cilën jemi të vetëdijshëm: mjedisit elementar, ndijor dhe fizik. Blackburni e definon mjedisin moral si *variacione të ideve rreth asaj se si i jetojmë jetët tona*: “the surrounding climate of ideal about how to live” (2003:1) - me këtë nënkuptohet në variacionet e ideve të mjedisit sipas të cilave i japim kuptim jetës.⁶

⁵ Arne Johan Vetlesen, *Çka është etika*, Shkup, 2019, f. 8.

⁶ Arne Johan Vetlesen, *Çka është etika*, Shkup, 2019, f. 37.

Domosdoshmëria e edukimit etik sot!

Edukimi moral është i nevojshëm në procesin e zhvillimit të personit. Njeriu duhet të kuptojë thelbin e ekzistencës së tij - që do të thotë të jetojë siç duhet me një vizion të qartë të detyrave dhe të së ardhmes. Njeriu duhet të shohë vendin dhe rolin e tij në botë. Njeriu jeton dhe vepron në bashkësi, nëpërmjet ndërveprimit me njerëzit e tjerë. Kjo është arsyeja pse Aristoteli e përcaktoi njeriun si një zonë politike, si një qenie që jeton në një shoqëri që ka nevojë të empatizojë njerëzit dhe komunitetin dhe të ndihet pjesë e saj.

Njeriu duhet të pranojë rregullat dhe normat morale që qeverisin komunitetin si të tyret, ato janë krijuar për të lehtësuar bashkëjetesën e njerëzve. Emil Durkheim thotë se komuniteti ka një qëllim dhe detyrë të përhershme për të siguruar ekzistencën dhe pandryshueshmërinë e vlerave dhe rregullave morale.⁷ Njeriu duhet të kontribuojë në përparimin e komunitetit, si dhe në përparimin dhe zhvillimin globalisht. Njeriu duhet të trajtojë mirë veten dhe njerëzit e tjerë. Ai duhet të bashkëpunojë me anëtarët e tjerë të shoqërisë dhe të kultivojë dashurinë në marrëdhëniet e ndërsjella, duhet të respektojë të gjithë pavarësisht dallimeve fetare, kombëtare, racore, gjinore dhe brezash. Njeriu duhet të tregojë një qëndrim të virtytshëm ndaj florës dhe faunës, ndaj gjithë natyrës, në të cilën, si pjesë e natyrës, njeriu është nën ndikimin e ligjeve natyrore.

Jeta e virtytshme e njeriut presupozon ndërtimin dhe instalimin e një sistemi vlerash të vërteta, respektimin e tyre dhe përpjekjen për realizimin e tyre. Ai nënkupton një ndërgjegjësim për realitetin e së mirës dhe të së keqes dhe domosdoshmërinë e zgjedhjes dhe drejtimit të duhur etik. Zgjedhja e së mirës kundër së keqes nuk është e thjeshtë dhe e lehtë, ajo zgjedhje është rezultat i përpjekjes dhe angazhimit njerëzor për të drejtuar vullnetin dhe veprimtarinë drejt së drejtës, së vërtetës dhe moralit. Ajo përcakton rrugën e jetës së një personi, mënyrën e të jetuarit dhe të veprimit të tij.

Etika është shkenca e së mirës dhe së keqes, të cilat janë konceptet bazë etike nga të cilat rrjedhin të gjitha të tjerat.⁸ Prandaj etika ka kuptimin e hapjes së horizonteve njerëzore, të zgjimit dhe formimit të vetëdijes për thelbësoren, të saktën, realen në jetë. Nëse dikush ndjek etikën, nuk do të udhëhiqet nga vlera të rreme.

⁷ Shih kapitullin *The Theories of Durkheim and Fauconnet on Responsibility* në librin Jean Piaget: *The Moral Judgment of the Child*, New York, 1997, p. 328.

⁸ Kiril Temkov: *Этика за младите*, Shkup, 2001, f. 3.

Etika nuk është një shkencë e re. Krijuesi i saj Aristoteli është autor i një prej veprave etike më me ndikim, “Etika e Nikomahut”. Ai u zhvillua si pjesë e mësimëve filozofike të shumë mendimtarëve. Sot, etika po përjeton rritje, zgjerim dhe zhvillim të madh. Rëndësia e etikës mund të shpjegohet me krizën morale që po përjeton njerëzimi. Sot jemi në epokën e dijes, në shoqërinë e informacionit, zhvillimi shkencor dhe teknologjik arrin kulmin e tij, informacioni dhe dija mbijnë dhe dalin brenda natës. Megjithatë, në përpjesëtim të zhdrejtë me këtë përparim në fushën e shkencës dhe teknologjisë, vërehet një rënie morale në të gjitha fushat e sjelljes njerëzore - në qëndrimin ndaj vetes, ndaj të tjerëve dhe ndaj komunitetit më të gjerë, si dhe në qëndrimin ndaj natyrës. Parë në shkallë globale, njeriu është i pasigurt, shpesh i shtyrë nga vlerat negative, i tensionuar dhe konfliktual në marrëdhëniet me të tjerët, i tjetërsuar nga thelbi i tij. Është tragjike që në shekullin 21 po bëhen luftëra dhe dhuna shihet si e vetmja zgjidhje e krizës në marrëdhëniet ndërpersonale. Njerëzit bëjnë gabime të mëdha dhe të pariparueshme në qëndrimin e tyre shfrytëzues, të papërgjegjshëm dhe të paplanifikuar ndaj natyrës, formave të jetës dhe mjedisit. Duke i lënduar dhe shkatërruar ata, njerëzit largohen nga natyra, duke ulur kështu cilësinë e jetës së tyre.⁹

Si rezultat i këtyre dukurive negative, të cilat janë të shprehura në mbarë botën, nevoja për etikë dhe edukimin etik u ngrit. Njeriu duhet të jetë i formuar moralisht dhe etikisht arsimuar. Njerëzit duhet të jenë anëtarë konstruktive të komunitetit. Bota ka nevojë për njerëz me autonomë, më të mirë dhe sjellje të shëndetshme, të vendosur dhe të sigurt në veprimet e tyre, njerëzit me një ndjenjë të fortë të detyrës për veten dhe për çdo gjë në botë. Arsimi etikë ndihmon për të ndërtuar personalitete të tilla. Nga vështirësitë reale dhe problemet më të theksuara në jetë ngrit nevojën për të organizuar arsimin etik të përhershëm dhe sistematik. Kjo është një fushë relativisht e re pedagogjike dhe një subjekt modern. Arsimi etikë ndihmon njeriun për të gjetur rrugën për veten e tij, për të parë vendin e tij dhe rolin e tij në botë, mundëson që të theksohet me të gjithë botën dhe të përjetojnë veten si një pjesë të tij, si jetesë dhe element krijues e ekzistues - të cilat, në fakt, janë të përfaqësuar nga pikëpamjet e reja të demokracisë gjithëpërfshirëse, etikës mjedisore dhe etikës universale.

⁹ Kiril Temkov: *Этика днес*, Shkup, 1999, f. 11.

Sot edukimi etik po prezantohet dhe studiohet në mbarë botën në të gjitha nivelet arsimore¹⁰ dhe është kusht për përfshirjen e suksesshme të njeriut në shoqëri me synimin për ndërtimin e saj progresiv të së ardhmes.

Çka është politika?

Politika është interesante dhe tërheqëse sepse njerëzit nuk pajtohen. Ata nuk pajtohen në lidhje me shumë pyetje: Si duhet të jetohet?; Cili duhet të marrë dhe çka duhet të marrë?; Si duhet të ndahen fuqia dhe resurset tjera?; A duhet shoqëria të bazohet në bashkëpunim ose në konflikte? Kuptohet, me këtë nuk janë përfshirë të gjithë papajtueshmëritë.¹¹ Politika mbi të gjitha është aktivitet shoqëror. “Politika nuk është shkencë... por shkathhtësi”, thoshte kancelari Bizmarku. Aftësia për të cilën flet Bizmarku është shkathhtësia e qeverisjes, të praktikimit të kontrollit në shoqëri nëpërmjet sjelljes dhe vënies në praktikë të vendimeve kolektive. Kjo mund të jetë definim klasik për politikën bazar në kuptimin origjinal të termit në Heladën antike. Fjala *politikë* rrjedh nga fjala **polis** që tekstualisht ka kuptimin e qytet-shtetit. Shoqëria helene antike ishte e ndarë në numër të madh qytet-shtete të pavarura, dhe secili prej tyre kishte sistem të vetin të qeverisjes. Athina ishte qytet-shteti më i madh dhe më me ndikim nga gjithë ato, dhe shpeshherë paraqiste modelin e qeverisjes demokratike. Forma bashkëkohore e definimit të politikës mund të përcaktohet me “gjithë atë që merret shteti”.

Aristoteli

Aristoteli është filozof, estet, logjicent, astronom dhe psikolog i famshëm i Greqisë së lashtë, i cili ka lënë dy kryevepra: Politika dhe Poetika që janë bazat e disiplinave shkencore edhe sot e kësaj dite. Aristoteli lindi në vitin 384 në Stagira, në Gadishullin Trak të Kalkidës. Rrjedh nga një familje e arsimuar, në të cilën tradicionalisht kultivohehin shkencat natyrore dhe mjekësia. Në moshën 17 vjeçare u regjistrua në Akademinë e Platonit, ku qëndroi rreth 20 vjet. Në vitin 342, u ftua nga mbreti Filip i Maqedonisë për të qenë mësues i princit trashëgimtar,

¹⁰ Кирил Темков: *Зошто и како да се учи етика во нашето образование*, në librin *Етика*, Shkup, 1998, f. 152 dhe vazhdim.

¹¹ Ендрју Хејвуд: *Politika*, Академски печат, Скопје, 2009, f. 3.

Aleksandrit. Pas kurorëzimit të Aleksandrit për mbret, Aristoteli u kthye përsëri në Athinë ku themeloi Universitetin - Lykeion. Vdiq në vitin 321. Enciklopedisti Aristoteli shkroi jashtëzakonisht shumë. Mirëpo veprat e tij pësuan fat të rëndë dhe ajo që mbijetoi odisenë e shumë shekujve, është një pjesë e vogël e trashëgimit të tij: ne kemi 146 libra të ndryshme të studimeve të tij, kurse kishte së paku 400. Jetoj gjithsej 63 vjet, kohë kjo relativisht e shkurtër për këto vepra kolosale që ia la trashëgimi njerëzimit. Veprat kryesore janë: Metafizika, Kush-tetuta e Athinës, Politika, Etika e Nikomahut, Mbi qiellin, Mbi shpirtin, Organoni etj.

Krijimtaria e tij, pos në filozofi shtrihet në politikë, etikë, estetikë, logjikë, astronomi, biologji, psikologji etj. Në mënyrë të veçantë, Aristoteli u morr me studimin e çështjeve që kanë të bëjnë me metafizikën (të ashtuquajturën “filozofia e parë”), të cilën ai e cilësoi si shkencë hyjnore dhe më e lartë, e cila për objekt studimi kishte qenien dhe të vërtetën në përgjithësi.

Fillimin e lëvizjes së gjërave në botë, Aristoteli e lidh me “lëvizësin e parë” i cili ishte i palëvizshëm, sepse po të lëvizte, ajo duhej të lëvizte nga një lëvizës paraprak e kështu deri në pakufi. Për ta ndërprerë këtë lëvizje të pakufishme ose këtë varg shkaqesh të lëvizjeve të pakufishme, Aristoteli vendosi ta imagjinojë “lëvizësin e parë” të palëvizshëm, të cilin e njëjtësoi si Zot. Në këtë mënyrë, metafizika e Aristotelit shpeshherë kuptohej si teologji.

Për materien, Aristoteli thotë se është një lëndë e patrajtë, e rastësishme dhe kontradiktore, ajo është një mundësi. Forma është ajo që vepron mbi materien dhe në këtë mënyrë, këtë mundësi e shndërron në vërtetësi. Aristoteli konsideron se logjika nuk është disiplinë filozofike, por mjet që ndihmon në studimin e filozofisë (organon). Tiparet kryesore të këtij mjeti, sipas Aristotelit janë objektivizmi dhe formalizmi. Bazat e logjikës formale të Aristotelit: nocioni, gjykimi, silogjizmat; janë të pandryshuara në librat bashkëkohor të logjikës.

Veç tjerash, Aristoteli i kushtoi rëndësi të veçantë edhe etikës, si disiplinë filozofike që merret me studimin e moralit, etikës, të mirës etj. Etika e Aristotelit është e lidhur me politikën, pse jo, ajo edhe i shërben politikës. Aristoteli shprehet se për të pasur shtet të denjë, qytetarët e atij shteti duhet të jenë të moralshëm.

Në këtë mënyrë, Aristoteli i kontribuoi shkencës dhe filozofisë në përgjithësi e në mënyrë të veçantë filozofisë politike.

Platoni

Platoni (428 ose 427 para Krishtit - 348 ose 347), filozof i lashtë grek. Dishepulli i Sokratit, shek. 387 themeloi një shkollë në Athinë (shih Akademinë Platonike (cm AKADEMIA PLATONIANE)) Idetë (më e larta ndër to është ideja e së mirës) - prototipa të kuptueshme të përjetshme dhe të pandryshueshme të gjërave, të të gjitha qenieve kalimtare dhe të ndryshueshme; gjërat janë ngjashmëria dhe pasqyrimi i ideve. Njohuria është një anamnezë - kujtimi i shpirtit për idetë që ai mendoj para lidhjes së tij me trupin. Dashuria për një ide (Eros) është shkaku motivues i ngjitjes shpirtërore. Shteti ideal është një hierarki e tre pronave: sundimtarë të mençur, luftëtarë dhe zyrtarë, fshatarë dhe artizanë. Platoni zhvilloi intensivisht dialektikën dhe përshkroi skemën e fazave kryesore të zhvillimit nga neoplatonizmi. Në historinë e filozofisë, perceptimi i Platonit ndryshoi: “mësuesi hyjnor” (antikiteti (cm PASURIA)); pararendës i botëkuptimit të krishterë (Mesjeta); filozof i dashurisë ideale dhe utopik politik (Rilindja). Veprat e Platonit janë dialogë shumë artistikë; më të rëndësishmet prej tyre: “Apologjia e Sokratit”, “Phaedo”, “Festa”, “Phaedrus” (doktrina e ideve), “State”, “Teetet” (teoria e dijes), “Parmenides” dhe “Sofist” (dialektikë të kategorive), “Timaeus” (filozofi natyrore).

Jeta

Rrjedh nga një familje aristokratike që mori pjesë aktive në jetën politike të Athinës (familja e babait të tij Ariston, sipas legjendës, u kthye tek mbreti mitik Codru (cm CODR); midis paraardhësve të nënës, Periktion, - ligjvënësi Solon (cm SOLON); pas fitores së spartanëve në Luftën e Peloponezit (cm LUFTA PELOPONESE) xhaxhai i Platonit, Charmides, - një nga Dhjetë mbështetësit e Lysander në Pire në 404-403, Critias (cm KRITIUS)- një nga Tridhjetë Tiranët në Athinë). Mori një edukim të mirë, tradicional për një të ri aristokratik (fizikisht dhe muzikor). Në rininë e tij, ai dëgjoi sofistin e orientimit heraklitian, Cratilus, në moshën 20 vjeç ai takoi Sokratin (cm SOKRATI), filloi të merrte pjesë rregullisht në bisedimet e tij dhe hoqi dorë nga një karrierë e vërtetë politike. Ai u dallua nga ndrojtja dhe izolimi ekstrem.

Pas vdekjes së Sokratit (399) Platoni nisjet për në Megara. Ai merr pjesë në Luftën e Korintit, në fushatat drejt Tanagres (395) dhe Korintit (394). Në 387 ai viziton Italinë Jugore, Lokra Episephyr - atdheun e

ligjeve më të lashta të regjistruara të Zalevka (Timaeus Pitagorian vjen nga Lokra, pas së cilës është quajtur dialogu i famshëm i Platonit, udhëtimi u konceptua në përgjithësi kryesisht për hir të njohjes me Pitagoreasit). Në Sicili (Sirakuzë), ai takohet me Dionin, një i përafërt me sundimtarin e Sirakuzës Dionisi I Plaku (cm DIONISI I Plaku)... Pas kthimit nga Sicilia (387), ai themeloi shkollën e tij filozofike në Athinë - në gjimnazin e Akademisë. Njohja me Dionin, i cili ra nën hijeshinë e personalitetit të Platonit dhe mënyrës së tij të menduarit, kontribuoi në faktin se në 367-366 dhe 361 Platoni bëri dy udhëtime të tjera në Sicili.

Përdorimi i gjimnazeve publike për shkencë dhe të folur në publik ishte i zakonshëm në Athinë në shekujt V-IV; "Shkolla e Platonit", me siguri, u formua gradualisht, me emrin e gjimnazit, u bë gjithashtu e njohur si Akademia. Ndër ata që i përkisnin rrethit platonik janë nipi i tij Speusippus, i cili u bë kreu i Akademisë pas vdekjes së Platonit, Ksenokrati, studiuesi i tretë i Akademisë, matematikan dhe astronom i famshëm Eudoxus i Cnidus (cm EVDOX Knidsky), i cili mbeti në krye të shkollës gjatë udhëtimit të dytë të Platonit në Sicili. Në 366, Aristoteli shfaqet në Akademi. (cm ARISTOTLE) dhe mbetet atje deri në vdekjen e Platonit.

Ese

Publikimi i veprave të Platonit, të ndërmarrë nga Thrasillus Pitagorian i Aleksandrisë, astrologu i oborrit të perandorit Tiberius, ka arritur tek ne. (cm TIBERIUM) (vd. 37), e ndarë në tetralogji:

"Euthyphron", "Apology", "Crito", "Phaedo".

"Cratylus", "Teetetus", "Sofist", "Politikan".

Parmenides, Fileb, Festa, Phaedrus.

Alcibiades I, Alcibiades II, Hipparchus, Rivalët.

"Feag", "Charmid", "Lakhet", "Lysid".

"Evtidem", "Protagoras", "Gorgias", "Menon".

"Hippias i Madh", "Hippias i Vogël", "Jon", "Menexenus".

"Clitophon", "State", "Timaeus", "Critias".

"Minos", "Ligje", "Post-ligje", "Letra".

Për më tepër, një numër dialogësh të tjerë kanë arritur nën emrin e Platonit. Duke filluar nga fundi i shekullit të 17 -të, korpusi i teksteve të Platonit iu nënshtrua një shqyrtimi të kujdesshëm kritik nga pikëpamja e vërtetësisë dhe kronologjisë së tyre. Platoni, në një formë

të panjohur për ne, i bëri publike reflektimet e tij mbi shtetin edhe para vitit 392 (kur “Gratë në Asamblenë Kombëtare” nga Aristofani (cm ARISTOPHAN (komedian)) që përmban një parodi të projektit të shtetit të Platonit). Ai filloi të shkruajë në të përhapurit në fillim të viteve 390. zhanër i fjalës gjyqësore.

Në qendër të “Apologjisë së Sokratit” (392) - teksti i parë i përfunduar dhe ekzistues i Platonit - është problemi i papajtueshmërisë midis virtytit individual dhe strukturës shtetërore ekzistuese. Ai gjithashtu shkruan fjalime që më vonë hynë në dialogët “Menexen”, “Phaedrus”, “Festa”. Formimi gradual i “shkollës së Platonit” në katin e 2 -të. Vitet 380 i lejoi atij të gjente një formë të përshtatshme letrare - dialogët e rrëfyer nga vetë Sokrati ose nga një prej studentëve të tij dhe që përmbanin një kornizë në të cilën u përshkruan skena e veprimit dhe pjesëmarrësit e tij, personazhet dhe reagimet e tyre ndaj rrjedhës së bisedës. Rregullat e kësaj loje letrare presupozonin një refuzim të përshkrimit të modernitetit dhe një apel ndaj realiteteve të shekullit të kaluar të 5 -të. Dialogu i parë i tillë, duke vazhduar temën e drejtësisë dhe shtetit, është “Protagoras”; tema e politikës është e bashkuar këtu me temën e edukimit. Pas kësaj, Platoni, pasi ka përfunduar “Festën”, shkruan “Phaedo”, fillon punën në “Shteti” (tashmë si një dialog i ritreguar), krijon “Euthydemus”, “Charmides” dhe “Lysis”. Të gjithë këta dialogë janë krijuar për një gamë të gjerë dëgjuesish.

Sidoqoftë, paralelisht me këtë (duke filluar afërsisht me Fedon), rrethi i Platonit diskuton tema të caktuara që janë me interes kryesisht për anëtarët e rrethit (në Fedon ka katër prova të pavdekësisë së shpirtit). Në përputhje me këtë prirje, shfaqen dialogët “Menon” (duke theksuar rëndësinë e matematikës), “Cratylus” (me doktrinën e tij për natyrën e emrit) dhe “Theaetetus”, ku për herë të parë kalimi në një dramatik të drejtpërdrejtë shpallet forma e dialogut. Që nga fillimi i viteve 380 në Akademi zhvillon (me pjesëmarrjen ose nën ndikimin e vetë Platonit) veprën letrare të anëtarëve të tjerë të rrethit platonik, të cilët gjithashtu shkruajnë ose dialogje të ritreguara (“Rivalët”, “Eriksy”), ose përdorin një formë të drejtpërdrejtë dramatike (“Clitophon”, “Lakhet”, “Alcibiades I”, “Theagus”, “Hippias the Small”, “Jon”, “Euthyphron”). Këto janë tekstet e krijuara nga Platoni dhe shkolla e tij në fillim të viteve 360.

Midis udhëtimeve 2 dhe 3 Siciliane, Platoni përfundon “Shtetin”, fillon “Ligjet” dhe shkruan dialogun “Parmenides”. Pas udhëtimit të 3 -të Sicilian, Platoni koncepton trilogji monumentale, por i realizon

planet e tij vetëm pjesërisht: Timaeus, Critias (nuk ka përfunduar), Hertocrates (nuk është shkruar), Sofist, Politikan (nuk është shkruar). Sokrati pushon së qeni pjesëmarrës kryesor në bisedë (“Timaeus” është monologu i Timaeusit Pitagorian për krijimin e botës dhe njeriut, “Critias” është monologu i Critias për Atlantidën), dhe në “Ligjet” ka aspak Sokrati. I vetmi dialog tradicional sokratik i kësaj periudhe është Fileb (nën emrat Filebus dhe Protarch, Platoni solli Eudoxus dhe Aristotel). Vdekja e Dionit (në 354) shoqërohet me shkrimin e Letrës VII - tradita e parë e autobiografisë në letërsinë evropiane. Në të njëjtën kohë, të panjohur për ne studentët e Akademisë shkruajnë “Hippias i Madh”, “Hipparchus”, “Sisyphus”, “Minos”, “Demodoca” dhe një numër letrash, si dhe “Për virtytin” dhe “On Drejtësi”.

Problemet kryesore të filozofisë së Platonit

Platoni zhvilloi tendencat kryesore të filozofisë së mëparshme: kundërshtimin e mençurisë hyjnore dhe njerëzore, doktrinën e pavdekësisë së shpirtit dhe edukimin e duhur të filozofit (pasi shpirti nuk merr asgjë me vete në botën tjetër, përveç “edukimit dhe mënyra e jetesës”), kundërshtimi parmenidian i botës së qenies së vërtetë dhe ligji bota e të qenit dhe opinionit; bindja për nevojën e “edukimit të njerëzve” që vijnë nga sofistët dhe Sokrati, si dhe vëmendja ndaj origjinës së shtetit dhe ligjit.

Platoni e krahason shpirtin e njeriut me një qerre, të shfrytëzuar nga kuajt e bardhë dhe të zi (një parim fisnik dhe bazë në njeriun), i shtyrë nga një karrocier (arsyeja). Kur qerrexhiu arrin të nënshtrojë parimin bazë, shpirti mund të ngrihet dhe, së bashku me perënditë, të sodisin qenien e vërtetë. Përveç shpirtrave të perëndive, Platoni numëron nëntë kategori të shpirtrave njerëzorë: i urtë, mbret, praktikues, mjek i trupave, parashikues, poet dhe artist, artizan, sofist, tiran, si dhe shpirtra kafshësh (Fedrus).

Tre parimet e shpirtit - epshi, zelli dhe matura - korrespondojnë me virtytin: mendja e shëndoshë, guximi dhe mençuria. Koordinimi i tyre jep drejtësi si në shpirtin individual të njeriut ashtu edhe në gjendjen, e cila është e strukturuar në një mënyrë të ngjashme: ajo është e zënë nga luftëtarë guximtarë, të mbrojtur nga luftëtarë të guximshëm dhe sundimtarë-filozofë të mençur (“Shteti”) sundojnë mbi gjithçka. Prandaj, shpirti dhe shteti janë formuar në mënyrë të barabartë me ndihmën e një procesi të strukturuar mirë pedagogjik: qytetarët e tij

marrin, falë artit të shkrim-leximit, këndimit dhe luajtjes së citharasë, stërvitje elementare muzikore, dhe falë një mësuesi të gjimnastikës dhe një mjek, edukim i mirë fizik dhe më i miri në prirjet e tyre natyrore duhet të studiojnë udhëheqjen ushtarake dhe ushtarake. si dhe aritmetikën, gjeometrinë, astronominë dhe muzikën. Ky grup artesh është kurorëzuar me dialektikë, duke i udhëhequr filozofët-sundimtarë të kuptojnë parimin e pakushtëzuar, ose të mirën e vërtetë superekzistuese (është e mira e secilës qenie individuale, gjendjes dhe botës në tërësi), dhe i lejon ata të përballojnë arti i ligjvënësit dhe gjykatësit. Në të kundërt, artet imagjinare ose shkathtësia e keqe (diskutuar në The Gorgias) dëmtojnë trupin (artet e gatimit dhe kozmetikës) dhe shpirtin (sofistikë dhe retorikë).

Në varësi të parimit që mbizotëron në të, shteti mund të jetë i drejtë (monarki dhe aristokraci) ose i gabuar (timokraci, oligarki, demokraci, tirani). Ideali i shtetit është jeta e brezave të mëparshëm nën Kronos (cm KRONOS), kur raca e njerëzve sundohej nga një hyjni përmes demonëve që kullotnin grupe të veçanta njerëzish, dhe nuk kishte luftëra ose grindje, por të gjithë kishin mundësinë të filozofonin (“Politikan”). Por duke jetuar “në mbretërinë e Zeusit” Platoni duhet në “Ligjet”, së pari, të marrë parasysh llojet e qeverisjes historikisht ekzistuese (Sparta, Kretë, Ilion, Dorians, Lacedaemon, Persia, Attica) dhe, së dyti, të mendojë mbi legjislacionin e detajuar Me Në të njëjtën kohë, tre parimet themelore të shpirtit tani konsiderohen si fije me anë të të cilave hyjnia tërheq njerëzit e kukullave për një qëllim që nuk është i qartë për ta. Platoni rregullon me hollësi arsimin, duke filluar që nga foshnjëria, thekson praninë e jo vetëm motiveve të mira, por edhe të liga në shpirtin individual të njeriut, duke postuluar ekzistencën e një shpirti të keq për botën në tërësi. Si rezultat, ai siguron një sistem të detajuar dënimesh dhe refuzon plotësisht nismën individuale të pa sanksionuar me ligj.

Hierarkia e qenies

Kundërshtimi i Parmenides për qenien e vërtetë dhe botën e të bërit u zhvillua nga Platoni në formën e një sërë strukturash hierarkike. “Festa” shqyrton hierarkinë e bukurisë, duke na larguar nga bukuria trupore drejt bukurisë së shpirtit, mënyrave dhe zakoneve, shkencave dhe bukurisë në vetvete, mbi të cilën ka vetëm të mirë dhe në të cilën përfshihen të gjitha llojet e tjera të bukurisë. Në “Phaedo” toka lokale

(ngjashmëria) është e kundërta me atë të vërtetë (model-paradigmë). Në qenien “Gjendje”, mostra e mendjes, ideja si e bukura i nënshtrohet së mirës, që i përgjigjet Diellit në botën e ndjeshme. Në Timaeus, demiurgjia e mirë, identike me sferën e paradigmës së mendjes, që përfaqëson zonën e qenies së përrjetshme të pakrijuar, krijon (lind) shpirtin botëror dhe u beson perëndive krijimin e shpirtave individualë, duke bërë kështu kalimin në sferën e të bërit dhe të kohës.

Kriteri për lundrimin e saktë në botën e të dhënave shqisore, Platoni shumë kohë para Kantit (cm KANT Immanuel) formulon si më poshtë: “... njohuria nuk është në përshtypjet, por në konkluzionet rreth tyre, sepse, me sa duket, këtu mund të kuptosh thelbin dhe të vërtetën, por jo atje” (“Teetet”). As ndjesitë, as opinionet e sakta, as shpjegimet e tyre ende nuk japin njohuri si të tilla, edhe pse ato janë të nevojshme për një qasje ndaj saj. Mbi to qëndron aftësia racionale (diskursive) dhe ajo tejkalohet nga mendja që sodit qenien e vërtetë. Kjo hierarki e aftësive njohëse i përgjigjet: një emri, një përkufizimi verbal, një imazhi mendor të një sendi (domethënë, një ideje për të që lind në ne), ose idesë së tij, ekzistenca e së cilës fillimisht supozojmë se është e pavarur nga ne.

Në Parmenides, Platoni diskuton problemet që u shfaqën gjatë diskutimeve në shkollë rreth statusit ontologjik të ideve dhe funksionit të tyre njohës. Ishte e paqartë, për shembull, cilat gjëra të ngjashme kanë ide shembullore, të cilat nuk kanë (për shembull, kur bëhet fjalë për papastërtitë, mbeturinat, etj.). Për më tepër, gjërat nuk mund t'i bashkohen as idesë në tërësi, sepse atëherë ata do ta fragmentojnë atë, ose në pjesën e saj, që atëherë ideja e vetme do të dalë të jetë shumë. Shumë gjëra duhet të përfshihen në disa ide kundërshtuese njëherësh. Së fundi, idetë lidhen me idetë dhe si të tilla janë të ngjashme me njëra-tjetrën dhe jo me gjërat; në të njëjtën mënyrë, një gjë mund të jetë e ngjashme me një gjë tjetër, por në asnjë mënyrë një ide. Prandaj, duke pasur përvojën e gjërave, ne nuk mund të themi asgjë për idetë dhe nuk mund të kalojmë nga idetë në gjëra.

Në Parmenides, Platoni flet për nevojën për të ruajtur idetë dhe dialektikën si metodën kryesore të ushtrimit në filozofi. Në “Cratila” një dialektik është ai që di të bëjë pyetje dhe të japë përgjigje, në “State” - i cili “kupton konceptet e çdo thelbi”; por në çfarë konsiston kjo metodë dhe si kuptohen këto “esenca” mbetet e paqartë. Në “Sophist” dhe “Politics” Platoni zhvillon një metodë të dieresis ose ndarjes së gjinisë në specie të tjera të pandashme, në “Fileba” - një metodë e

përzierjes, në të cilën gjithçka që lejon “më shumë” ose “më pak” konsiderohet si një ose një kombinim tjetër i pafundësisë dhe kufirit ... Mungesa e një sistemi të rreptë të njohurive racionale u ndje gjithnjë e më shumë si në Akademi ashtu edhe nga vetë Platoni, dhe ai nuk mund të fitonte në një mosmarrëveshje me Aristotelin, i cili i nënshtroi të gjitha këto metoda ndaj kritikave dërmuese, analizoi të gjithë sferën e mjeteve shprehëse gjuhësore dhe krijoi shkencat përkatëse (tema, analistë, retorikë, doktrina e shprehjes gjuhësore dhe kategori). Për më tepër, fitorja e Aristotelit ishte vetëm një nga fenomenet e jetës shkollore të Akademisë gjatë jetës së studiuesit të saj të parë.

Platoni mendoi qartë dhe regjistroi me shkrim dy nga projektet e tij madhështore: një strukturë dhe legjislacion ideal shtetëror, i cili “nuk ka gjasa të ketë ndonjëherë një shans për zbatim” (“Ligjet”). Shkolla filozofike që ai krijoi, të cilën ai e kundërshtoi me shkollat sofistike dhe retorike, është e vetmja që ekzistonte deri në fund të antikitetit (e mbyllur me dekretin e Justinianit (cm JUSTINIAN I I Madh) në 529). Platonistët vazhduan të mësojnë vazhdimisht deri në shekullin e 10 -të në Carrhae (në Mesopotami, pranë Edessa). Kështu, Platonizmi ruajti arritjet e vërteta të filozofisë antike jo vetëm për Mesjetën Perëndimore dhe Bizantin, por edhe për traditën arabo-muslimane, duke siguruar unitetin e të gjithë mendimit evropian.

Nikolo Makiaveli

Jeta

Nikolo Makiaveli, burrë shteti dhe shkrimtar italian, u lind në Firence më 3 maj të vitit 1469, nga një familje e mirë, por e rënë dhe e varfër. I ati, Bernardi, dhe e ëma, Bartolomea Neli, kishin qenë njerëz të thjeshtë dhe të padëgjuar. Makiaveli, burrë me shtat mesatar, hollush dhe bardhosh, i urtë e i matur, pati si të gjithë të rinjtë e moshës së tij arsim humanist me mësues letrarin Virgjil Adriani. Dinte mirë latinishten e ndoshta pak edhe greqishten e vjetër; kishte njohur mendimet e shkrimtarëve më të mirë grekë, nëpërmjet përkthimeve latine që kishin bërë humanistët e atëhershëm. Nuk ishte i pajisur me kulturë të gjerë e të shumanshme; filozofinë nuk e njihte, por përfitoi shumë nga mendja e tij e kujdesshme dhe u stërvit që prej së vogli të rrihte me mend ngjarjet historike e të nxirrte prej tyre mësim. Nuk dihet gjë e sigurt për jetën e tij të parë, por do të ketë qenë dëshmitar i dëbimit të

Mediçëve nga qyteti i lindjes, i përpjekjeve të Savonarolës dhe i mbarimit të tij tragjik. Makiaveli del në shesh dhe njihet kur merr pjesë si nëpunës në qeverinë e vendit. Ndoshta, duke mos mundur të jetonte me të ardhurat e tij të pakta, më 1498-n mori pjesë në një konkurs për sekretar të kancelarisë së dytë të Zotërinjve (Signoris-ë) dhe, si fitoi, u ngarkua me detyrën e sekretarit në zyrën e të Dhjetëve. E mbajti këtë shkallë gjer më 1512-n, në kohën kur Mediçët morën përsëri fuqinë në Firence. Në atë punë, ai ishte ngarkuar me letërkëmbimin politik, me regjistrimin e vendimeve të këshillit, që përbënte pushtetin ekzekutiv të republikës, me redaktimin e traktateve dhe me pjesën më të madhe të marrëdhënieve diplomatike. Duket se Pier Soderini, që më 1502-shin qe bërë gonfalonier i përhershëm (detyrë që sot i përngjan pak a shumë presidentit të republikës), e çmonte shumë Makiavelin, sepse kur dërgonte fisnikë fjorentinë me detyra diplomatike jashtë shtetit, u jepte me vete edhe atë, tek i cili kishte besim të plotë. Gjatë asaj kohe, Makiaveli kreu njëzet e tre misione jashtë shtetit, si në Francë, pranë Luigjit XII, në Gjermani e gjetkë. Në një nga këto misione, pati rastin të njihete dhe Qezar Borxhian, i cili e preku thellë me virtytin¹² dhe gjallërinë e tij, sa që e bëri Makiavelin ta quante hero dhe t'ua tregonte si model të princit të përsosur, princërve të tjerë. Ai ishte dërguar si komisar edhe pranë ushtrive mercenare, që Franca mbante me shpenzimet e veta për të nënshtuar qytetin rebel të Pizës. Kështu, pati rastin ta njihete për së afërmi këtë ushtri, t'i kuptonte të metat dhe të bindte qeverinë të krijonte një ushtri të rregullt, e cila u quajt "Ordinanca Fjorentine". Koha në të cilën Makiaveli zhvilloi veprimtarinë e tij si sekretar i të Dhjetëve, ka qenë nga më të hidhurat e nga më të vështirat e Italisë, sepse në këtë periudhë, ajo u shkel e u përshkua nga çdo anë, nga frëngjit, spanjollët, zviceranët e gjermanët. Asnjë nga shtetet italiane nuk ishte në gjendje t'u bënte ballë vërshimeve të tyre. Ushtritë mercenare, që përdornin këto shtete, u treguan të dobëta për t'iu bërë ballë të huajve. Makiaveli, që shihte kthjellët, vuri re se shkaku i këtyre fatkeqësive ishte mungesa e një shteti të fortë e të madh italian dhe çorganizimi ushtarak. Më 1512-n kardinali Gjon i Mediçëve, që pak më pas do të bëhej papë Leoni X, me ndihmën e një ushtrie spanjolle, bëri

¹² Fjala virtyt këtu, dhe në përgjithësi në libër, nuk ka askund kuptimin e moralit e të etikës, si për skolastikët; as si zotësi ushtarak, në kuptimin e romakëve. Ajo ka kuptimin, sipas mendësisë së rilindësve, si zotësi, inteligjencë, kurajë, forcë, aftësi, shkathësi, intuitë, ndjeshmëri e individit që di t'i dallojë rastet e volitshme, që njeh mundësitë e veta dhe që përdor masa në përputhje me to. Virtyti është zotësi me anë të së cilës njeriu shkon i patrembur drejt qëllimit, i zhveshur nga çdo ndjesi tjetër.

të mundur rrëzimin e qeverisë në Firence dhe hyrjen e Mediciëve në të. Kështu, Pier Soderini ra dhe hipi në fuqi Sinjoria e Mediciëve. Makiaveli, që mbeti gjer në fund besnik i Soderinit dhe i Republikës, u shkar-kua nga detyra si sekretar, u burgos dhe u torturua për disa muaj, i dyshuar për një komplot kundër Mediciëve. Doli nga burgu me amnis-tinë që bëri Gjoni kur u zgjodh papë, por u detyrua të banonte në Shën Kashano, në rrethinat e Firences, ku kishte një shtëpi dhe një copë tokë. Larg nga veprimtaria politike dhe i ndarë nga rrethi, nga i cili kishte jetuar gjer atëherë, shkonte këtu një jetë monotone e të mërzitshme, sikundër shihet në letrën që i drejton Françesk Vetorit. I vetmi ngushë-llim për të ishte leximi i klasikëve, prej të cilëve nxirrte mësim, të cilat donte t'ia përshtaste Italisë së atëhershme të copëtuar dhe, pjesërisht, në duar të të huajve. Këtu i ra ndër mend krijimi i një shteti të fortë italian me ushtri të rregullt kombëtare që t'u bënte ballë furtunave të kohës; mendoi, gjithashtu, se një punë të tillë mund ta kryente familja e Mediciëve, që ishte e fortë në Firence dhe në Romë. Me këtë frymë u vu të shkruajë një seri veprash dhe, mbi të gjitha, kryeveprën e tij, "Prin-cin", që do të bënte aq bujë në tërë botën. Gjatë kohës së qëndrimit në fshat, u përpoq të hynte në shërbim të Mediciëve, por përpjekjet shkuan kot. Thuhet se Leoni X u këshillua me të mbi disa reforma që do të bënte dhe se e ngarkoi të ngrinte fortifikatat e Firences dhe, më së fundi, të organizonte ushtrinë, por pas pak kohësh Makiaveli vdiq ndoshta i helmuar. Veprat Gjatë kohës si sekretar i të Dhjetëve, puna e tepërt që kishte pasur, nuk i kishte dhënë mundësi të shkruante dhe të botonte libra, përveç disa poezive pa ndonjë vlerë letrare dhe disa shkrimeve të vogla mbi vendet që kishte vizituar si i dërguar i qeverisë. Në Shën Kashano, Makiaveli filloi të shkruante vepra me rëndësi dhe kryeveprën e tij "Princi", që do t'ia bënte të pavdekshëm emrin. "Bisedat mbi deka-dën e parë të Tit Livit" është një nga veprat më të mira të kësaj kohe. Ky libër është një traktat shkence politike, në të cilën hasen aty-këtu idetë që do të shfaqen në kryeveprën e tij. Lëndën për këtë vepër e merr nga Tit Livi dhe prej tij nxjerr disa mësim të përgjithshme, që i vlerëson me anën e shembujve të historisë së vjetër romake dhe me vërejtje që kanë të bëjnë me jetën e tij politike. Prej përfundimeve që nxjerr, disa janë morale e disa, jo. Në to ndihej ajo frymë, e cila më pas do të njihej me emrin famëkeq "makiavelizëm". Makiavelit i intereson, mbi të gjitha, përbërja dhe ruajtja e shtetit që është supreme lex (ligji më i lartë). Përpara këtyre, feja dhe morali duhet të lëshojnë rrugë. Nuk duhet biseduar, sipas tij, nëse një gjë është e mirë apo e keqe, por, nëse

është e dobishme apo jo për shtetin. Bazuar në këto parime, ai flet për mashtrime të ndershme, për poshtërsi madhështore. Ai i studion të vërtetat historike dhe shoqërore si fenomene të natyrës, dhe gjurmon midis tyre edhe ligjet. Arsyeton mbi to i qetë, me kthjelltësi mendjeje, me përpikëri fjalësh. Mendimi i tij del si i gdhendur e i kapshëm përpara syve të lexuesit. “Arti i luftës”, në këtë vepër thekson se vetëm nënshtetasit duhet të luftojnë për mbrojtjen dhe lavdinë e atdheut. Vepra ka vlera teknike. Ndërsa në vepra të tjera ka kërkuar të krijojë një shkencë të shtetit, në këtë kërkon të krijojë një shkencë të strategjisë. Si dhe në vepra të tjera, përfundimet i nxjerr nga përvoja e punëve të kohës së tij dhe nga mësimet e të vjetërve. “Historitë fjorentine” është vepra e tij e fundit (1520). Kallëzon ngjarjet duke kërkuar shkaqet. Si vepër historike nuk ka vlerë, sepse autori përpiket t’i përkulë ngjarjet për të vërtetuar parimet kryesore të doktrinës së tij dhe se, duke e marrë lëndën nga kronistë të ndryshëm, nuk i vë këta përballë njëri-tjetrit për të gjetur të vërtetën. Megjithëkëtë, kjo vepër është shkruar në përshtatje me ngjarjet e ndryshme dhe paraqet interpretime të sakta mbi kuptimin e shumë ngjarjeve. “Jeta e Kastruçio Kastrakanit” është njëfarë romani politiko-ushtarak, ku prijësi na paraqitet i shfytyruar qëllimisht, për t’i përngjarë princit të ri, ashtu siç e kishte përfytyruar autori. Makiaveli shkroi dhe dy komedi, prej të cilave ka njëfarë vlere ajo me titull “Mandragola”. Prej saj ka mbetur dhe një epistolar mjaft i pasur që hedh dritë mbi jetën, karakterin dhe idealin e tij. Por vepra që i dha famë në tërë botën Makiavelit, qoftë për mirë, qoftë për keq, është “Princi”. “Princi” është një traktat i shkurtër, në të cilin autori jep udhëzime se si krijohen, mbahen dhe zmadhohen shtetet. Duke u mbështetur në këto udhëzime, mbaron duke iu drejtuar familjes së Medičëve, që ajo familje të krijojë një shtet të madh e të fortë italian, me ushtri kombëtare, që të jetë në gjendje t’u bëjë ballë shkelësve të huaj dhe të sjellë drejtpeshim midis shteteve të mëdha europiane. Rregullat që jep autori për krijimin dhe ruajtjen e shtetit, sado të tmerrshme dhe mahnitëse, i shfaq në mënyrë sistematike, pa ngurrim, me qetësi shpirti, me stil të fortë, me fraza të holla, me fjalë të përpikta dhe, mbi të gjitha, me një gjakftohtësi ngurosëse që e lë njeriun të habitur. Shpeshherë plotëson, përcakton e shpjegon një gjykim që lexuesi e kishte parë më parë të turbullt dhe s’kishte mundur ta kapërdinte. Në këtë vepër autori shkruan nën përshtypjen e një bindjeje e të një pasioni të thellë, prandaj nuk humbet kohë të zbukurojë periodën, por përpiket ta shfaqë mendimin e tij me kthjelltësinë dhe saktësinë më të madhe të mundshme. Mendimin e tij

e shpreh të plotë, pa çarë kryet se do të ngjallë kënaqësi a neveri, duke u treguar njerëzve ligësinë dhe dobësitë e tyre dhe duke u mësuar princërve të gënjejnë, të presin në besë e të mashtrojnë për dobi të shtetit. Si model të princit të përsosur për t'u imituar, tregon Qezar Borxhian që, për të krijuar dhe mbajtur shtetin, kishte kryer një mijë e një mizori. Udhëzimet që jep, i bazon në shembuj nga koha e tij dhe nga koha e lashtë. Në bazë të udhëzimeve të tij, morali dhe feja nuk kanë kuptim; ato janë mjete të thjeshta në dorë të princit. Shteti i Makiavelit siguron fuqinë dhe të drejtat e veta, por jo të individit. Vetëm një gjë duhet të jetë e moralshme: qëllimi për krijimin dhe ruajtjen e shtetit. Për t'ia arritur këtij qëllimi, duhen përdorur mjetet e duhura, qofshin ato edhe imorale. Kjo ishte rruga, thotë, që kishin ndjekur njerëzit e mëdhenj të botës për të bërë mrekulli, kjo ishte rruga që duhej të ndiqte princi që do të krijonte një shtet të madh e të fuqishëm italian. Sa shumë na neverit në fillim me llogaritjet e tij të ftohta, aq na paraqitet idealist e simpantik nga fundi i librit, ku jep të kuptohet se të gjitha imoralitetet që ka përmendur më parë bëhen për realizimin e një ideali të lartë, për bashkimin e forcimin e një populli të madh në një shtet të fuqishëm, në bazë të parimit qëllimi justifikon mjetin. Dhe, s'ka qenë i gënjyer. Po të zhvishemi nga ndjenjat e pasionit dhe të mendojmë kthjellët dhe me qetësi, do të shohim se gjithë popujt që kanë arritur shkallë të larta fuqie dhe zhvillimi dhe kanë lënë gjurmë të pashlyeshme në histori, kanë vepruar ashtu si mendonte Makiaveli, ndonëse nuk e kanë thënë. Makiaveli ka pasur burrërinë ta thotë troç me zemërçelësinë më të madhe. Vepra e tij bëri bujë të madhe në tërë botën. Emri i tij për shekuj me radhë ka qenë sinonim i njeriut të mynxyrës, tmerrit, i tinëzisë së ftohtë e të llogarit, i mashtrimit djallëzor. Me kalimin e kohës, njerëzit filluan të tregoheshin më të butë ndaj tij, të njihnin zotësinë e tij në fushën diplomatike dhe ta çmonin si njërin nga historianët dhe shkrimtarët italianë më të mëdhenj.

Korrupsioni

Korrupsioni vjen në shumë lloje dhe mund të përfshijë:

Nëpunësit publikë që kërkojnë ose marrin para në këmbin të ndonjë shërbimi;

Politikanet të cilët i abuzojnë fondet publike, u japin pozicione të punës ose kontrata të tjera sponsorëve të tyre, shokëve dhe familjeve;

Kompanitë që u japin ryshfet zyrtarëve për të marrë kontrata më të favorshme.

Korrupsioni zakonisht ndodh me diskrecion dhe në varësi të asaj se ku dhe në çfarë mënyre manifestohet, ai shpesh është mundësuar me ndikimin e bankave, avokatëve, kontabilistëve, transakcioneve jotransparente, larjeve të parave, pasurimit joproportional.

Cili është çmimi i korrupsionit?

Politik: Liritë e qytetarëve dhe sundimi i ligjit.

Shoqëror: Besimi i qytetarëve në pushtetin dhe sistemin, dhe përfshirja e tyre në sjelljen e vendimeve dhe të politikave.

Ekologjik: E drejta dhe mundësia për një mjedis të shëndetshëm dhe të ardhme të qëndrueshme.

Ekonomik: Mundësia e qytetarëve të kenë më shumë mjetet financiare, si edhe të kenë mundësi të rritin të ardhurat e tyre financiare.¹³

Zgjidhjet ligjore dhe aktet nënligjore të cilët lënë hapësirë për diskrecion gjatë rekrutimit të kuadrit në sektorin publik, si dhe gjatë avancimit dhe shpërblimit të punësuarve, procedura e papërcaktuar për përzgjedhje, llogari dhe shkarkim të drejtorëve dhe anëtarëve të bordeve drejtuese, mungesa e efikasitetit dhe efektivitetit të mekanizmave kontrolluese në procedurat për punësim (dhënia e aprovimeve dhe pëlqimeve, vendime të arsyetuar, njohja e opinionit me masat e ndërmarra gjegjësisht rezultatet nga mbikëqyrjet e zbatuara të inspektimit) shpërndarja e pagave të punësuarve në sektorin publik, mungesë e proporcionit në lidhje me të punësuarit, përdorimi i punësimeve të përkohshme si mundësi për të tejkalimin e procedurës së rregullt për përzgjedhje të kandidatëve, trajnim jo efikas dhe jo efektiv i të punësuarve në sektorin publik, përdorimi i akteve nënligjore si mundësi për punësim të kuadrove joprofessional, publikimi i shpalljeve në kohën para zgjedhjeve, formimi i organeve për vetëm një person, janë vetëm disa prej dobësive të notuar ose pika të cenuar në sistemin e nëpunësve në RMV.¹⁴

Në vitin 2020 Maqedonia e Veriut është e 106-ta në listën aktuale të Transparencës Ndërkombëtare. Në një shkallë nga 0 deri në 100 pikë (0 - shkalla më e lartë e korrupsionit dhe 100 - korrupsioni më i vogël) ka 35 pikë. Që është dy pikë më pak se vitin e kaluar (2019).

Nga vendet e Ballkanit Perëndimor, Kosova dhe Bosnja e Hercegovina qëndrojnë më mirë se Maqedonia e veriut me 36 pikë këtë

¹³ [https://transparency.mk/sq/cfare-perfaqeson-korrupsioni/\(21.01.2022\)](https://transparency.mk/sq/cfare-perfaqeson-korrupsioni/(21.01.2022))

¹⁴ https://transparency.mk/wpcontent/uploads/2021/02/vlersimi_i_cenueshmris_nga_korrupsioni.pdf, f.12

vit, ndërkaq Serbia ka 39 pikë dhe Mali i Zi me 45 pikë. Shqipëria, ashtu si Maqedonia, kanë nga 35 pikë.

Në renditjen e Transparencës Ndërkombëtare, që e bën çdo vit, në krye janë Danimarka dhe Zelanda e Re me nga 87 pikë, të ndjekur nga Finlanda me 86 dhe Singapori, Suedia dhe Zvicra me 85.¹⁵

Komercializimi i politikës

Një traditë e rëndësishme në sociologji, argumenton se roli i rritur i komunikimit masiv në politikë përfaqëson bashkëngjitjen e marrëdhënieve kapitaliste shoqërore - në veçanti marrëdhëniet e konsumit - me sferën politike. Në këtë proces politika është bërë artificiale dhe ka degjeneruar. Jürgen Habermasi ka argumentuar se “kapitalizmi i kohëve të fundit sjell manipulimin e opinionit publik përmes medias masive, artikulumit e detyruar të nevojave sociale përmes organizatave të mëdha dhe, me një fjalë, menaxhimin e politikës nga “sistemi” (cituar nga Pusey, 178, f. 90). Duke përdorur një gjuhë të ndryshme, por me thelb të njëjtë, Herbert Schilleri analizon se në kapitalizmin bashkëkohor, politikanët “i shiten” publikut, pothuaj si sapunët dhe automobilat.¹⁶ Politikat dallohen nga njëra-tjetra në varësi të qëllimit, kompleksitetit, amplitudës së zgjedhjeve apo kriterëve të vendosura, proceseve të hartimit apo mënyrave që propozojnë për zbatim. Për sektorë të ndryshëm mund të hartohen politika të posaçme. Politikat zakonisht shprehen nëpërmjet programeve, por mund të formulohen ose shpallen edhe me mënyra të tjera, si për shembull nëpërmjet fjalimit të një zyrtari të lartë të shtetit apo deklaratës për shtyp të institucionit përkatës. Për çështje specifike, që kanë të bëjnë kryesisht me menaxhimin e punëve të përditshme, politika mund të shprehet me vendime afatshkurtra, që ndryshe quhen edhe politika të vogla; për çështje strategjike apo shpërndarjen e burimeve në shkallë të gjerë, hartohen programe të gjera e të shumëfishta.

Politikat mund të marrin forma nga më të ndryshmet. Frikësim, manipulim dhe negociim klasifikohen si formë e pushtetit të fortë politik; frymëzim apo krijimi i rrjeteve të besimit klasifikohen si formë e pushtetit të butë të saj. “Inteligjencë politike” është aftësia për të matur dobësitë, pasiguritë, pëlqimet apo mospëlqimet ndaj të tjerëve dhe për t’i kthyer në instrumente personale, shumë të ngjashëm me ato që

¹⁵ <https://in7.tv/2020/01/23/korrupcioni-rmv-ja-dhe-shqiperia-te-ranguara-me-keq-ne-rajon/> (21.1.2022)

¹⁶ Brian McNair, Hyrje në komunikimin politik, UET - Press, Tiranë, 2009, f.53.

Makiaveli i quante aftësi politike, tepër të rëndësishme në instalimin dhe nxitjen e pushtetit të fortë politik.

Politikat lindin nga trysnitë politike dhe gjenden brenda një sistemi politik, qëllimi i të cilit është të transformojë “konfliktet e grupit për burime publike dhe vlera, në kurse të autorizuara veprimi që lidhen me shpërndarjen e tyre”. Politika është sistematike dhe jo e rastësishme. Ajo është synim-orientuar dhe komplekse, e koordinuar, me disa kurse veprimi dhe jo një aktivitet i veçantë dhe i izoluar. Sa më përfshirës harku i synimeve politike, aq më problematik bëhet hartimi i programit të saj, veçanërisht në shoqëritë në tranzicion apo me konflikte të ndryshme. Taylor et al (1997) shprehen në këtë formë:

“... politika është më shumë se një tekst i thjeshtë politik i shkruar. Në të përfshihen procese shumë më parë se të artikuloohen në formën e teksteve dhe procese të cilat vazhdojnë edhe pasi teksti është formuluar; ajo modifikon vlerat e pohuara, veprimet e dëshiruara dhe praktikën aktuale. Politika shoqërohet gjithmonë nga kontestimi, i cili bëhet pjesë e politikës dhe e agjendës së saj sapo formulohet, nëpërmjet inicimit të veprimeve për shkëmbime të paevitueshme që përfshihen në formulim dhe zbatim.”¹⁷ Kontestimi vjen nga vlera që njihen, nga zëra që dëgjohen ose që janë “autoritarë” në politikë apo nga ato grupe të cilët do të përfitojnë direkt si rrjedhojë e këtyre politikave.

Figura, që shfaqet bashkë me këtë sistem të makinerisë partiake plebishitare është: “bosi”. Çfarë është bos? Një sipërmarrës politik kapitalist, i cili siguron vota elektorale për hesapin e vet dhe duke marrë në sy rrezikun e vet. Si avokat ose pronar pijetoreje apo si pronar në veprimtari të ngjashme ose mbase si kredidhënës mund t’i ketë fituar ai lidhjet e tij të para. Që këndeje tjerr ai më tutje fijet e tij, derisa të jetë në gjendje “që të kontrollojë” një numër të caktuar të votave. Pasi të ketë arritur kaq shumë, hyn ai në lidhje me bosët fqinj, ngjall nëpërmjet zellit, shkathtësisë dhe para së gjithash nëpërmjet mungesës së bujës vëmendjen e atyre, që kanë arritur tashmë më shumë në karrierë dhe fillon të ngjitet. Bosi është i domosdoshëm për organizimin e partisë e ajo ndodhet e përqendruar në dorën e tij. Ai i siguron asaj në mënyrë shumë thelbësore mjetet financiare. Si i gjen ai këto mjete? Pjesërisht nëpërmjet kuotizacioneve të anëtarëve, por para së gjithash nëpërmjet taksimit të rrogave të atyre nëpunësve, që kanë marrë poste nëpërmjet tij dhe partisë së tij; pastaj nëpërmjet ryshfeteve dhe bakshisheve. Kush

¹⁷ [https://fhl.org.al/politika-politika-arsimore-dhe-vlera/\(2.1.2022\)](https://fhl.org.al/politika-politika-arsimore-dhe-vlera/(2.1.2022)).

do që të shkeli pa u dënuar një nga ligjet e shumta, ka nevojë për miratimin e heshtur të bosit dhe për këtë patjetër duhet të paguajë, përndryshe atij do t'í lindin pashmangshmërisht telashe. Por vetëm me këto nuk sigurohet dot ende kapitali i nevojshëm operativ. Bosi është i domosdoshëm si marrës i drejtpërdrejtë i parave nga manjatët e mëdhenj financiarë. Këta nuk do t'ia besonin kurrë asnjë nëpunësi të paguar të partisë apo ndonjë personi që jep publikisht llogari paratë e tyre për qëllime elektorale. Vetë kuptohet bosin me heshtjen e tij të mençur në çështje parash është njeriu i atyre qarqeve kapitaliste, të cilat financojnë zgjedhjet. Bosi tipik është një njeri absolutisht i kthjellët. Ai nuk përpiqet të fitoj nder social; “profesionisti” është i përcëmuar brenda “shoqërisë së mirë”. Ai kërkon kryekëput vetëm pushtet social, pushtet si burim i fitimit të parave, por gjithashtu dhe pushtet për hir të pushtetit. Ai punon në errësirë; ky është kontrasti i tij me liderin anglez. Atë vetë nuk e dëgjojnë të flas në publik; ai u sugjeron oratorëve se çfarë duhet të thonë në mënyrë të përshtatshme, kurse ai vetë hesht. Si rregull ai nuk merr asnjë post, me përjashtim të postit të senatorit në senatin federal. Meqë senatorët në bazë të kushtetutës marrin pjesë në akriballëkun e shpërndarjes së posteve, atëherë bosët drejtues shpesh ulen personalisht në këtë organ shpërndarës. Shpërndarja e posteve kryhet në radhë të parë sipas shërbimeve të bëra për partinë, por shumë herë hasej gjithashtu rasti kur postin e merrte ai që ofronte më shumë para dhe për poste të veçanta ekzistonin taksa të caktuara, pra një sistem i shitjes së posteve sikurse e njihnin atë shumë shpesh monarkitë e shekujve të 17 dhe 18 duke përfshirë edhe kishën shtet. Bosi nuk ka “principe” të qëndrueshme politike. Ai është plotësisht pa parime dhe pyet vetëm: cila gjë kap më shumë vota? Jo rrallë është ai një njeri i edukuar mjaft keq, por në jetën e tij private jeton zakonisht pa të meta dhe në mënyrë korrekte. Vetëm në etikën e tij politike i përshtatet ai, siç e do natyra, etikës mesatare ekzistuese tashmë në veprimtarinë politike, sikurse shumë nga ne duhet ta kenë bërë këtë edhe në sferën e etikës ekonomike, kur si të tjerët në kohën e krizave kemi blerë me shumicë ushqime që po mbaroheshin. Atë nuk e shqetëson fakti që si “profesional”, si politikan profesionist e përcëmojnë në shoqëri.¹⁸

¹⁸ <https://pdfslide.net/documents/max-weber-politika-si-profesion-shkenca-si-profesion-tre-tipat-e-paster-te.html>, f.29 (30.12.2021).

Morali Politik

Morali në politikë nuk është koncept i shprehjes për të fituar politikisht, por është një vlerë humane e cila shërben në ngritjen e vetëdijes kolektive drejt të mirës universale. Ndërkaq, morali që prezantohet në vendet e rajonit është bërë pothuaj i pavlefshëm ndaj interesit të përgjithshëm të shoqërisë, duke u marrë më shumë me çështjet, sesa me fenomenet ose interesin publik. Nga kjo farsë për të shfrytëzuar motivet vetjake, e madje për të përmbushur nevojat e tyre, thelbësisht dëmton rëndë shtetin e së drejtës dhe zhvillimin normal të shoqërisë, e cila mund të shndërrohet në niaiserie (frëngj. gomarllëk).¹⁹ Morali është dhe duhet të jetë fondamenti i politikës. E nënvizoj me emfazë, sepse në logjikën e shumicës së njerëzve ‘Morali dhe Politika’ janë apo gjenden diametralisht në kahe të kundërt. Nuk është aspak e vërtetë!

Thjesht, në këtë vend të pabegatë dhe të pabekuar, normalja na tingëllon anormale, për shkak të përbindëshave me tabela “politike” dhe me moral “numerik” që janë “zgjedhur” me dhunë.

Pyetja: “Nëse bashkëekzistenca e moralit dhe politikës është e mundshme apo jo?” – është diakronike dhe thellësisht e rëndësishme për jetën njerëzore. Ekzistuan shoqëri, si ajo antike greke, që brumosën dhe zhvilluan marrëdhënie të ngushtë mes moralit dhe politikës. Atje ku kjo bashkëekzistencë bëhej realitet, rezultati, lidhur me cilësinë e jetës së qytetarëve, ishte i suksesshëm.

Ndërkaq, në botën bashkëkohore, bashkëekzistenca e politikës me moralin është konsideruar dhe vazhdon të konsiderohet, prej më të shumtëve, si utopi.

Çfarë është “morali” në thelb? Moral është tërësia e parimeve, rregullave dhe vlerave që orientojnë veprimin. Një veprim është i moralshëm, kur subjekti e kryen pa paragjykim, pa prapamendim dhe pa marrë parasysh rrezikun e sanksioneve, apo pa prituri shpërblim.

Vlera e moralit gjendet kryesisht në përzgjedhjen e ndërgjegjshme të një veprimi me pikëreferimi të duhurën, të përshtatshmen, të vetkuptueshmen, të drejtën embrionale. Për shpërblim të vetëm, ka kënaqësinë e brendshme që mes këtij veprimi ngre shtat e mira.

Morali është marrëdhënie me tjetrin, respekt për të drejtat, nevojat dhe dëshirat e tij, që sjell për rrjedhojë besimin reciprok. Kjo do të thotë se morali nuk mjaftohet vetëm në definicionin e asaj se çfarë është e

¹⁹ [https://telegrafi.com/morali-ne-politike/\(15.01.2022\)](https://telegrafi.com/morali-ne-politike/(15.01.2022))

mirë dhe e drejtë, por kërkon dhe parashtron implementimin e së mirës dhe të së drejtës. Pa zbatimin praktik, vlera e së mirës mbetet, thjesht, në hapësirën e predispozicionit.

Politika, nga ana tjetër, është një prej fjalëve të njohura që së bashku me filozofinë dhe demokracinë na la trashëgim bota antike greke në historinë e ideve. Fjala gjen rrënjën e saj tek “politi” (qytetari) dhe politi gjen rrënjën e tij tek “poli-s” (qyteti).

Qytetin në antikitet nuk e bënë godinat dhe rrugët, por jeta e organizuar shoqërore e banorëve, mes bashkëpunimit politik, ekonomik dhe fetar të anëtarëve të tij.

Politika është mjeshtëria e autoritetit, por edhe e udhëheqjes nga autoriteti, mjeshtëria e formës mes së cilës rezultativisht dikush mund të marrë pjesë në jetën e bashkësisë, në jetën publike të vendit të tij, qoftë si drejtues apo si vartës, teksa në fund të fundit përgjegjësitë, si edhe veprimet, ndahen mes drejtuesve dhe vartësve.

Për të trajtuar teorinë politike duhet të ketë veprim politik, interesim të theksuar dhe pjesëmarrje aktive të anëtarëve të shoqërisë në jetën kolektive. Fondamenti në të gjitha momentet e mëdha të teorisë dhe veprimit politik të antikiteit ishte se, politi (qytetari) dhe poli (qyteti) do të progresonin së bashku duke mbërritur në “begati” dhe “virtyt”, dhe se njëri mes tjetrit do të bëhej “i drejtë”, i përsosur (Platoni).

Politikani, fillimisht formon personalitetin e tij dhe në vazhdim i drejtohet një grupimi, me qëllim që të ushtrojë atje aftësitë dhe karizmen e tij, duke ofruar mbështetjen e tij për të ngritur në nivel më lart bashkëhumanët e tij. Për rrjedhojë, politikani është diçka midis një shkencëtari dhe një mjeshtri, i cili ndan me të tjerë veprimtarinë e tij kreative, duke pasur parasysh sigurisht prezencën “e tjetrit” që përbën parakusht në konceptimin dhe zbatimin e veprimit të tij politik, pasi është e pamundur për dikë që të ushtrojë virtytin i vetëm.

Aristoteli në veprën e tij “Politike”, mbështet idenë se ekziston afinitet absolut mes moralit dhe politikës, pasi “poli-s” është parakusht dhe kusht i krijimit të njerëzve të moralshëm. Poli-s nuk ka për qëllim vetëm mbijetesën e njerëzve, por bashkëjetesën e organizuar dhe përsosmërisht të orientuar, që siguron jetesën. Përsosuria morale e njeriut realizohet mes një shoqërie politike, ndërsa përsosmëria e organizimit politik ka lidhje të drejtpërdrejtë me cilësinë morale të politëve (qytetarëve). Parimet e bashkëekzistencës politike i nënshtrohen atyre

morale, ndërsa arsimimi përcaktohet në thelb si edukim moral, që përgatit dhe brumos njerëz të moralshëm, politë të drejtë dhe të mirë.²⁰

Kur Sokrati një nga krijuesit e Filozofisë së Moralit, u akuzua se nuk i respektonte ligjet e Qytetit, Platoni do të reagoje ndaj asaj që ai do ta konsideronte një padrejtësi të madhe, përmes përpunimit të një teorie filozofike të drejtësisë, që hidhte bazat e një rendi politik ideal.

Meqenëse njeriu nuk mund të jetojë i vetëm dhe duhet të jetojë në komunitet, ai konsiderohej nga Aristoteli si një “qenie politike”, ku theksohej ideja se për njeriun ekzistenca politike është diçka natyrale.

Ky opinion, do të shfaqej i kontestueshëm që në momentin që organizimi politik do t’i tejkalohej dimensionet e Qytetit, për të pohuar kushtet e një shteti. Ky i fundit, pra shteti nuk mund të kualifikohet më si “natyral” dhe nevojitet të bazohet, apo të krijohej mbi një kontratë mes palëve, nga ku kemi parë shumëfishimin e teorive, që aludojnë mbi një kontratë sociale origjinale.

Në fakt, dallimi mes sferës private, pra asaj çka individit mund të pohojë si veçanti dhe karakteristikë të tij, dhe sferës publike, atë të drejtuar nga organizimi i njerëzve mes tyre, na ekspozon një kontradiktë mes kërkesave të individit (të orientuara drejt komodes, apo së mirës në veçanti) dhe atë të kolektivitetit (që shqetësohet për ndarjen e barabartë të të mirave, të paktën një ndarje në mënyrë inteligjente). Çdo organizim politik duhet në këtë mënyrë të përballojë çështjet përkatëse, që lidhen me drejtësinë dhe më në përgjithësi me moralin.

Pa organizimin politik, sigurisht që njerëzit nuk do të njohin veçse marrëdhënie të dominuara nga dhuna. Duke e përkufizuar luftën si “vazhdim i politikës, përmes mjeteve të tjera” Klausvitz sugjerohej se politika është ajo që lejon pezullimin, ose “shtyrjen për më vonë të dhunës”, duke privilegjuar argumentimin dhe debatin.

Kjo, nënkupton prezencën tek ne, apo tek anëtarët e klasës politike të një sjellje të arsyeshme, të favorshme ndaj konfrontimit të ideve, apo të vlerave. Megjithatë, kjo nuk do të thotë se dhuna do të zhduket pasi ta pezullosh atë, apo ta shtysh “për më vonë” nuk do të thotë ta zhdukësh dhe shteti modern sigurisht që karakterizohet gjithashtu edhe nga fakti se zotëron monopolin e dhunës të pohuar si legjitime (ushtria, policia, etj.).

Në këtë mënyrë, instanca politike iu ndalon atyre që ajo i drejton, apo i qeveris që të jenë të dhunshëm, por nuk e privon veten aspak të

²⁰ [https://pamfleti.net/morali-politika/\(20.1.2022\)](https://pamfleti.net/morali-politika/(20.1.2022))

jetë e tillë, kur ajo e gjykon se është e nevojshme. Pra, në duart e individit dhuna është krim dhe ndëshkohet, në duart e shtetit po e njëjta dhunë është e legjitimuar. Dhe këto zgjedhje sigurisht që nuk mund t'i pranojnë, apo t'i mirëkuptojnë njësoj të gjithë ata që politika i përfaqëson për atë kohë sa ajo shqetësohet më shumë për efikasitetin, sesa për ekuilibrat që duhen mbajtur në jetën kolektive.

Një mosmarrëveshje e tillë, na shfaq në mënyrë periodike çështjen e qëllimeve politike, të pozicionuara mes ambicies për të realizuar “të mirën e përbashkët” dhe një konfirmimi të thjeshtë të këtij trupi social, i tillë siç ai ekziston.

Kontestimi, apo përçmimi ndaj politikës nuk është fenomen i shfaqur rishtazi.

Filozofi francez Bles Paskal, tek vepra e tij e botuar pas vdekjes e titulluar “Mendimet”, theksonte se nëse Platoni dhe Aristoteli kanë shkruar për politikën, kjo ishte për të rregulluar një “Spital të Çmendurish” dhe nëse kanë bërë sikur kanë folur mbi një gjë të madhe, është pasi e dinin se të çmendurit për të cilët flisnin, mendonin se ishin mbretër, apo perandorë. Ata hynin, vazhdon më tej ai, në parimet e tyre për të moderuar çmendurinë e tyre me atë mundësi sa ç’kishin...

Pra, kemi të bëjmë me fenomenin ku të qeverisurit, apo të drejtuarit akuzojnë vazhdimisht klasën politike se ajo nuk e përmbush misionin e saj veçse përmes arbitraritetit, që fsheh në fakt interesa të veçantë, apo se karakterizohet nga një mungesë orientimi e përhershme.

Që nga filozofi britanik Loku, të gjitha teoritë e “kontratës sociale” pranojnë se funksioni i saj konsiston në mënyrë esenciale që të pohojë dhe të mbrojë të drejtat e individëve: siguria, liria, prona, etj. Pohimi i këtyre të drejtave çon në mënyrë të pashmangshme në konflikt mes personave dhe vetëm duke nisur nga momenti ku ato janë të gjitha të barabarta para ligjit, politika mund të pretendojë se mund të respektojë kontratën.

Nëse, në të kundërt ligji aplikohet në mënyrë të pabarabartë dhe nëse pushteti politik cilado të jetë forma e tij favorizon disa individë në kurriz të disa të tjerëve, protesta e këtyre të fundit është e justifikuar, por ngelet ende fakti që ata duhet të kenë mundësinë që ta bëjnë të ditur këtë.

Të gjitha përpjekjet për të perfeksionuar demokracitë kanë në këtë mënyrë për qëllim t’iu garantojnë qytetarëve të drejtën e informimit dhe të drejtën e shprehjes.

Kjo supozon nga njëra anë, që klasa politike të jetë gjithnjë gati të thotë të vërtetën mbi qëllimet e saj (sigurisht që jemi shumë larg kësaj...) dhe se gjykimet e qytetarëve mund të merren parasysh. Por, kjo supozon nga ana tjetër që të mund të përcaktohen qartësisht fushat në të cilat liria e të menduarit individual mund të shprehet pa trazuar “rendin publik”, kusht ky delikat për t’u arrirë...

Por, si mund të mirëmbahet hapësira politike si hapësirë debatesh, nëse disa janë të privilegjuar dhe të favorizuar për të imponuar idetë e tyre, aktet e dhunës, etj.

Në shtetet bashkëkohore, ndodh shpesh që qytetarët fajësojnë klasën e tyre politike se nuk kërkojnë gjë tjetër veçse të përfitojnë për vete, nga ku kemi akuza të vazhdueshme për hipokrizi, gënjeshtër, pandershmëri, etj. Kjo situatë shfaq një ndarje të mundshme dhe të rrezikshme mes qytetarëve pasivë dhe vendimmarrësve dhe dëshmon gjithashtu vështirësinë për të artikuluar së bashku Politikën dhe Moralën.

Nëse e pranojmë (si Platoni) se politika mund të rregullohet përmes një teorie globale, që shqetësohet për drejtësinë dhe arsyen, ajo fiton në të njëjtën kohë një dimension moral. Por, vendimet këtu, ngelen të rezervuara vetëm ndaj një elite personazhesh kompetentë (filozofëve). Nëse, në të kundërt mendojmë si Makiaveli (“Princi”) se politika është një teknikë e kulluar, që nuk duhet të shqetësohet veçse për efikasitetin e saj, refleksioni i saj nuk duhet të numërojë veçse mjetet e ndryshme përmes të cilave është e mundur të qeveriset në mënyrë të qëndrueshme në kohë, dhe pak rëndësi ka që disa nga këto mjete mund të duken imorale. Në emër të njëfarë “realizmi” mund të pohojmë se “qëllimi e justifikon mjetin”. Çka ngelet për t’u zgjidhur është hendeku i theksuar mes të “qeverisurve” dhe qeverisë, që sistemi demokratik kërkon ta mbushë...

Ndoshta duke u përpjekur të mendojmë politikën dhe moralin në zgjatimet e tyre maksimale, domethënë në tërësinë universale, mundet të bëhet e mundur t’i pajtojmë, apo t’i bëjmë që të korrespondojnë në mënyrë afatgjate.

Filozofi gjerman Kanti, shpresonte se duke konsideruar një evolucion pozitiv të marrëdhënieve mes shteteve, mund të vendosej në të njëjtën kohë një paqe universale dhe një mbretërim i arsyes praktike mbi tërësinë e njerëzimit. Pra, duhet që marrëdhëniet ndërkombëtare të merrnin për model marrëdhëniet morale dhe sigurisht që kjo varësi mes politikës dhe moralit është e vështirë për t’u konstatuar. Ngjarjet historike të post-Iluminizmit na treguan se pushtetet, apo të paktën disa prej

tyre shqetësohen shumë pak për respektimin e qenies njerëzore dhe nuk janë të karakterizuar nga aureola e moralit.

Legjitimiteti i revoltës

Çdo pushtet është shtrëngues: ai ka për efekt krijimin e sjelljeve dhe të akteve që individët nuk do t'i kryenin aspak në mënyrë spontane. Të njohësh ekzistencën e një pushteti politik është t'i akordosh atij të drejtën për të detyruar qytetarët të ndjekin direktivat e tij, çka provokonte tashmë habinë e shkrimtarit humanist francez La Boesi (Fjalim mbi nënshtrimin vullnetar, 1576):

“Do të dëshiroja vetëm që të më bënin të kuptoja: sesi mundet që kaq shumë njerëz, kaq shumë qytete, kaq shumë kombe të mbështesin shpesh një tiran të vetëm”.

Padyshim që ushtrimi bashkëkohor i pushtetit nuk është më zakonisht ai i “tiranit”, por fakti ngelet që edhe në demokraci ngrihet pyetja e peshës së vërtetë politike që gëzojnë qytetarët.

Pra, e kemi të pashmangshëm reflektimin se qytetarët në momentin që zgjedhin të zgjedhurit e tyre, nuk kanë më mundësi reagimi kundrejt ekseseve të mundshme të pushtetit, veçse në pritje të një rrezimi përmes votës në zgjedhjet e radhës.

Por, a duhet të pranojmë se në rastet kur pushteti aktual shndërrohet realisht në një pushtet të papërbalueshëm, qytetarët duhet të kenë të drejtë të revoltohen? Edhe pse kjo e drejtë nuk figuron shprehimisht e shkruar në tekste ligjore...

Siç thekson dhe Fukoja, tepër i vëmendshëm ndaj ekseseve të politikave, se qytetarët kanë gjithnjë të drejtë të revoltohen.

Duke propozuar një konceptim tjetër të politikës, filozofja gjermane Hana Arendt kërkon të shmangë pasojat katastrofale të totalitarizmit modernë, që e transformojnë komunitetin në një masë të njëjtë, të padallueshme në karakteristika, tërësisht të nënshtruar, pasi është i privuar nga autonomia. Bëhet fjalë për të rikujtuar këtu, se politika duhet të jetë përbërja e një hapësire në mënyrë autentike publike, që krijohet nga debatet dhe hap mundësinë e një bote vërtetë njerëzore.

Në këtë optikë, pushteti bëhet një veprim i reflektuar, i dalë nga një testim dhe i shqetësuar të afirmojë kohëzgjatjen e tij, jo përmes veprimit të forcës, por duke gjetur mbështetje mbi memorien kolektive. Dhe kjo e fundit, duhet që nga e kaluara të pranojë të gjitha aspektet: të mirat po si edhe të këqijat, ato nga të cilat mund të ndjehemi krenarë po

ashtu si edhe ato, përmes të cilave ndjejmë turp apo keqardhje. Vetëm përmes një njohje të plotë të gabimeve të kryera, mundet që një pushtet të afirmohet si Liri e Përbashkët, po njësoj siç ushtrimi i mendimit në dialog mund të përbëjë një bashkësi, apo një komunitet të vërtetë dhe të nxisë realisht aderim në vlerat e tij.²¹

Feja dhe politika

Çfarë lidhesh ka feja me politikën?

Çfarë lidhesh ka feja me jetën e kësaj bote?

Raporti midis fesë dhe politikës është pyetje dialektike. Ky raport mund të bazohet në themele pozitive, të cilat ndihmojnë në realizimin e mirëqenies dhe lumturisë së njerëzimit në këtë botë, por mund të jetë raport i cili bazohet në atë që strukturat politike ta shfrytëzojnë fenë dhe autoritetet fetare për t'i realizuar interesat e tyre, si mjet për t'i kontrolluar popujt, por dhe mund të jetë raport, i cili bazohet në konfrontim.

Këto pyetje dhe të tjera, janë sa të reja po aq dhe të vjetra dhe të lashta.

Raporti mbi bazë pozitive

Kur feja është masë sipas së cilës qeveriset, atëherë raporti midis fesë dhe politikës bazohet në themele pozitive. Feja do ta ndalojë sundimtarin të bëjë padrejtësi dhe të plaçkitë pronën publike, sepse sundimtari do të jetë i vetëdijshëm se ka kufij, të cilët që ai nuk guxon t'i kalojë dhe se ekziston një gjykatë para së cilës ai do të japë llogari për veprimet e tij. Nga ana tjetër, shoqëria, e vetëdijshme për detyrat dhe obligimet e saj, nuk do t'i kalojë kufijtë. Në këtë situatë, politika nënkupton qeverisjen e shtetit në një mënyrë që është më e mira për shoqërinë. Imam Gazaliu, për këtë ka thënë: “Feja është themeli, kurse politika është kujdestari i saj: ajo që nuk ka themel është gërmadhë, kurse ajo që nuk ka kujdestar është e humbur.”

Me këtë mendim konciz, Gazaliu ka treguar se çfarë raporti duhet të ketë midis fesë dhe politikës. Politika duhet të ruajë fenë dhe të garantojë që vlerat, etika dhe rregulloret e saj të zbatohen në praktikë dhe që drejtësia të vendoset midis njerëzve, ndërsa padrejtësia, plaçkitja, dhuna dhe diktatura të parandalohen. Feja është themel dhe bazë sipas së cilës qeveris edhe pushteti edhe bashkësia.²²

²¹ <https://gazetahorizont.com/filozofia-morali-dhe-politika-p1313-180.htm>(1.1.2022)

²² <https://islampress.ch/2020/11/feja-dhe-politika-midis-pajtueshmerise-dhe-konfrontimit/>(21.1.2022)

Të shumtë janë ata që duan të fusin në fe gjithçka dhe ta përjashtojnë fenë nga gjithçka. Saqë disa prej tyre thonë: “Kurani nuk ka lënë gjë pa trajtuar, prandaj s'kemi nevojë për t'u informuar mbi fushat e tjera. Kjo, sepse dijet e tjera, ose do e mbështesin informacionin që ceket në Kuran dhe në këtë rast është humbje kohe pasi janë gjëra që dihen, ose do e kundërshtojnë informacionin e Kuranit dhe në këtë rast humbasin vlerën e tyre.”

Shumë të tjerë, mbështesin idenë që feja të përjashtohet nga gjithçka, të boshatiset dhe të mbetet thjesht një disiplinë që mund të studiohet si filozofia, historia, sociologjia etj...

Në kohë të hershme, Ibnu Rushdi (nipi i filozofit të madh) shkroi librin e tij të vyer: “Gjykimi i drejtë, për lidhjet mes sheriatit dhe filozofisë”. Në këtë libër, ai shtjellon karakteristikat metodologjike dhe funksionale të sheriatit dhe të filozofisë. Megjithatë, si sheriatit dhe filozofia ndërthuren dhe takohen në shumë pika. Në origjinë, filozofia nuk del kundër sheriatit, madje e mbështet dhe i shërben atij. Sakaq, sheriatit nuk e ndalon filozofinë, madje i përkrah mjeshtër dhe njohësit e saj.

Ebul Velid ibnu Rushd dhe jeta e tij, u japin përgjigjen e duhur të gjithë pyetjeve të ngritura në fillim të këtij artikulli. Ai ishte një filozof racional, ishte doktor mendjemprehtë, ishte fakih dhe kadi. Në mendjen e tij, ishin gatuar dhe kishin bashkëjetuar të gjithë këto profesione, pa i shkaktuar çrregullime, konfuzion dhe pasoja në jetë. Ibnu Rushdi njihte mirë mjekësinë dhe filozofinë, ishte mjek dhe njihte mirë politikën. Shumë nga dijetarët myslimanë, heqin paralele mes sheriatit dhe mjekësisë, siç thekson dhe imam Shatibiu: “Sepse Ligjvënësi (Zoti) është Doktorit suprem.”

Raporti i fesë me politikën, është si raporti i mjekësisë me njeriun. Ai është si raporti mes mjekimit, ilaçit dhe kujdesit dhe jo siç mund të shihet sot, raport konfliktualiteti dhe rivaliteti.

Profetët e Zotit kanë qenë mjeshtër të politikës dhe politikanët e parë. Dispozitat që sollën ata, përmbajnë politikën më madhështore dhe më të fisme në mbarë historinë e njerëzimit. Thotë imam Ebu Bekr Shashi në hyrjen e librit të tij me titull “Mehasin sheria” (vlerat e sheriatit) se këtë libër e ka shkruar për të treguar vlerat e sheriatit islam, përfshirjen e saj në politikën e ndershme dhe lidhjen e saj të ngushtë me logjikën e shëndoshë.

Dikush mund të thotë: “Politika e ndershme që ceket më lart, nuk është ajo politikë që njihet dhe vepron sot.”

Ashtu është dhe këtu e kanë burimin shumë probleme. Që këtu lind nevoja e politikës dhe politikanëve të shariatit dhe politikave të tij, për profetët dhe politikat e tyre.

Shumë njerëz dhe në veçanti politikanët, e kanë marrë si të qenë aksiomën se politika nuk i njeh vlerat morale dhe disiplinën fetare, gjë të cilën edhe e deklarojnë haptazi. E nga ç'sëmundje tjetër më të rëndë mund të vuajë politika dhe politikanët, sesa mungesa e stimuljeve morale dhe distancimi nga disiplina morale? A mund të ketë kjo sëmundje ilaç më efekt prurës sesa ato që ofron shiari të cilat kurojnë zemrat, mendjen dhe shpirtin?

Thotë imam Gazali: "Në udhën e tij të reformimit të njerëzimit dhe udhëzimit të tyre në rrugën e shpëtimit në dynja dhe ahiret, politika klasifikohet në katër lloje:

E para dhe më supremja, është politika e profetëve të Zotit, paqja qoftë mbi ta. Politika me të cilën u dërguan profetët, në themel ishte politikë edukative, politikë kulturore dhe politikë sociale..."

Sot, qeveritë dhe partitë politike flasin edhe për politika arsimit, edukimi, sociale, kulturore, mediatike, madje edhe politikë fetare. Ata flasin edhe për luftën kundër korrupsionit si dhe moralit të jetës publike etj... Atëherë, a konstatohet ndonjë dallim thelbësor në këtë mes?!

Vetë politika e mishëruar në udhëheqjen e shteteve dhe pushtetin e popujve, nuk ka dalë jashtë kontureve të misionit të profetëve të Zotit, politikave dhe përpjekjeve të tyre reformatore. Gjithmonë, problemi kryesor me të cilin përballëshin të dërguarit e Zotit ka qenë kufizuar kryesisht tek "elita" d.m.th shtresa politike e vendit. Nëse do të vendosnim një përkufizim të çështjeve politike, do të thoshim "Është çdo çështje ku politikanët dhe pushtetarët janë palë. Kështu, nëse shoh që politikanët janë vënë kundër profetëve, atëherë ajo është një çështje kryekëput politike ose me dimensione politike. Nëse konsiderohet politike sepse vjen nga njëra palë, po sikur përballja të vijë nga të dy palët në mënyrë të ndërsjellët? Shembull për këtë, kemi profetin Musa a.s. i cili u përball me faraonin dhe anasjelltas, ku politika profetike u përplas me politikën faraonike. A mund të dyshojë dikush se Musai a.s. nuk ishte në një rol politik dhe se po përballlej me një sfidë politike?!

Madje, kur lexojmë versetet që kanë të bëjnë me misionin e Musait a.s., e ndjejmë që misioni i tij ishte politik, ose sikur nuk ishte dërguar veçse për faraonin dhe elitën politike të Egjiptit të kohës.

Nga këto versete shkëpusim: Pas tyre, Ne dërguam Musain me shenjat Tona, te Faraoni dhe paria e tij, por edhe ata i mohuan ato. Pra, shiko si ishte përfundimi i ngatërrestarëve!”

“Më parë Ne e dërguam Musain me mrekullitë Tona dhe me një autoritet të qartë te Faraoni, Hamani dhe Karuni, por ata thanë: “Ky është magjisttar dhe gënjeshtar!” (Gafir, 23-24)

Shko te Faraoni! Ai, me të vërtetë, i ka shkelur të gjithë kufijtë” (Taha, 24)

“Shkoni te Faraoni! Ai, me të vërtetë, i ka shkelur të gjithë kufijtë!” (Taha, 43)

“Ne, me të vërtetë, ju kemi sjellë një të Dërguar dëshmitar mbi ju, ashtu siç ia çuam një të dërguar Faraonit,” (Muzemil, 15)

Lidhur me aktivitetin politik të Musait a.s., nuk mund të themi se ai ishte një përjashtim, pasi të gjithë profetët kanë qenë politikanë në një farë mënyre. Profeti i Zotit Sulejmani a.s., ishte burrë shteti i pasoq. Në një hadith të saktë, profeti Muhamed a.s. thotë: “Bijtë e Izraelit qeveriseshin nga profetët. Sa herë që vdiste një profet, e pasonte një tjetër. Pas meje nuk do të vijë asnjë profet tjetër, sakaq kalifët do të jenë të shumtë.”

Vetë vula e profetëve dhe te të dërguarve, është marrë me politikë me të gjithë kuptimet e kësaj fjale. Ai është marrë me politikën e propagandës dhe edukimit, me politikën e organizimit dhe projektimit, me politikën e stërvitjes dhe ekzekutivit, me politikën e themelimit të shtetit dhe udhëheqjes së tij, qeverisjen e shoqërisë dhe menaxhimin e halleve të tyre, si dhe politikat e luftës dhe të paqes.

Mendoj se nuk do të dalë dikush të më kërkojë argumente dhe shembuj konkretë për këtë që sapo citova, pasi është diçka krejt e qartë që nuk ka nevojë për diçka të tillë. Prandaj nuk po zgjatëm më shumë, me të panevojshmet.

Veç kësaj, dispozitat islame si në Kuran, sunet dhe fikhun islam, nuk kanë lënë aspekt politik pa e përfshirë, disa në mënyrë të përgjithshme, disa të tjera të detajuar. Atëherë, si është e mundur që intelektualët dhe politikanët tanë e dënojnë rreptë përzierjen e fesë në çështjet politike, saqë një nga presidentët arabë deklaroi një herë me britma e çjerrje zëri se: As feja s'ka punë në politikë dhe as politika në fe!”

Në shekujt e fundit, debati është ndezur, ose më mirë të themi beteja, është ndezur rreth raporteve mes fesë dhe politikës. Fillimisht, u përfshi Evropa nga kjo betejë e cila mori kohë të gjatë dhe shumë vonë radha i erdhi botës islame. Po çfarë ndodhi në të vërtetë?

Në Evropë dhe në shtetet perëndimore në përgjithësi, u arrit ndarja e fesë nga politika deri në një farë mase dhe mbeti ajo që mbeti. Një situatë e tillë ka lëshuar rrënjë në kulturën perëndimore dhe është diçka e pranueshme, me disa kontraste. Vitet e fundit hasim një lloj reflektimi për t'i kthyer vëmendjen dhe respektin tek feja. Ndoshta forma më e qartë e këtij orientimi, janë debatet që u zhvilluan në Evropë mbi formulimin e kushtetutës së përbashkët të Unionit Evropian dhe vendin që duhej të zinte identiteti i krishterë në të. Kështu, shumë evropianë refuzuan anëtarësimin e Turqisë për shkak se ajo është myslimane sakaq ata janë të krishterë, gjë që detyroi shumë komentues ta etiketojnë Unionin Evropian si klub të krishterë.

Kurse në botën islame, orvatjet për ndarjen e fesë nga politika në përgjithësi dhe nga qeverisja në veçanti, kanë dëshmuar - dhe vazhdojnë -beteja të ashpra nga të gjithë llojet. Këto beteja kanë dy pole: Shtetet perëndimore dhe ithtarët e tyre lokalë nga njëra anë, dhe popujt me elitën myslimane nga ana tjetër.

Në përgjithësi, të gjithë hapat dhe arritjet drejt këtij orientime, nuk kanë qenë gjë tjetër veçse operacione tepër të dhimbshme dhe të pasuksesshme. Në botën islame, eksperiencia e parë u shënua gjatë grushtit të shtetit të përgjakshëm të cilit i priu Ataturku në Turqi, me mbështetje evropiane të plotë dhe të vazhdueshme që para tetëdhjetë viteve e gjer tani. Megjithatë, a pati sukses? A pati stabilitet? Përgjigjen mund ta lexojë secili tek garda ushtarake e pamëshirshme, e cila nuk di ta heqë gishtin nga këmbëza. Të ngjashme janë testet dhe provat e bëra në të gjithë botën islame me ndryshime të pjesshme dhe formale sipas vendeve dhe kohës.

Nëse i bëjmë një përjashtim relative suksesit perëndimor, për ndarjen e fesë nga politika, sukses i merituar dhe i dobishëm, historia në përgjithësi dhe historia e botës islame në veçanti dëshmon dhe thekson lidhjen e pandarë të fesë dhe politikës. Përse të mos veprojmë si Ibnu Rushdi dhe të konfirmojmë lidhjet mes shariatit dhe politikës?

Le t'i japim secilës vendin dhe të drejtën që i takon. Le të përfitojmë nga çdo palë të mirat e saj. A nuk është kjo vëllezër shekullaristë, gjëja më e mirë, më e dobishme dhe më e paqtë për umetin tonë, e cila do i jepte fund orvatjeve të gjata për ndarjen e fesë nga shteti dhe nga politika?! Gjithsesi, kjo do të mbesë thjesht një orvatje dhe nuk do të realizohet kurrë.

Nëse nuk u pëlqen metodologjia e Ibnu Rushdit (metodologjia e mendjes dhe filozofisë) atëherë adaptoni metodën demokratike,

mbrojeni të drejtën e popujve tuaj për të zgjedhur si të duan, edhe kur ata preferojnë sheriatin dhe bashkimin mes fesë dhe politikës.

Në fund, mbetet të theksoj se: Ndërhyrjet e fesë në çështjet politike mbetet e rrethuar nga rreziqe dhe shkarje të shumta. Bazuar mbi këtë, mbetet çështje e refuzuar, relativisht me të drejtë.²³

Përgjatë zhvillimit historik të Islamit si fe, si kulturë dhe civilizim, shteti ka luajtur rol shumë të rëndësishëm. Muqtedar Khan, në artikullin e tij të njohur “What is Political Islam” përshkruan momentet e ndjeshme nga ku zënë fill lëvizjet e para pan-islamike. Ai thotë se që nga fillimi i epokës koloniale dhe i dominimit perëndimor mbi vendet myslimane e deri më sot, shumë intelektualë dhe studiues myslimanë qajnë për humbjen e Perandorisë, fuqisë dhe lavdisë së dikurshme muslimane. Megjithatë nuk ka konsensus për atë se ç’ishite arsyeja kryesore e rënies së muslimanëve, shuarja e Perandorisë Osmane, rrjedhimisht shfuqizimi i Halifatit Islam në vitin 1924, është momenti kryesor kur fillon nxitja në psikikën myslimane për një rimëkëmbje të mundshme. Shumë lëvizje Islame që atëherë u shfaqën me qëllimin e qartë për ringjalljen e ymetit mysliman dhe rivendosjen e tij në pozitën e lavdishme të kaluar. Ç’është e vërteta, edhe para se kalifati të zhbëhej, nëpër disa shoqëri muslimane të kolonizuara, kishte filluar formimi i rezistencës kundër kolonizatorëve. Në të gjitha këto lëvizje, Islami ishte faktor koheziv dhe po ndikonte në vetëdijen shoqërore të atyre vendeve.

Gjeneza historike dhe fillet substanciale të Islamit politik

Para se të flasim për Islamin politik në kuptimin që e njohim sot, është e udhës të përmendim disa momente të rëndësishme që ndërlidhen me paraqitjen e kësaj ideologjie fetare-shoqërore-politike. Natyrisht, duke ritheksuar se Islami është feja e ardhur nga Zoti nëpërmes Shpalljes tek Muhamedi a.s., ndërsa Islamizmi është ideologjia që thirret në emër të Islamit, që përdor fenë islame si bazë të veprimit të saj politik, dhe e cila, në literatura të ndryshme botërore quhet Islam politik. Siç do të shohim më vonë, rrënjët e Islamit modern politik datojnë në shekullin e 19, e sidomos në shekullin e 20.

Lëvizjet e para pushtuese të fuqive koloniale evropiane drejt vendeve muslimane fillojnë në shekullin e 17, ndërsa kulmin e arrijnë në shekullin 20. Në fillim të shekullit 20, në Lindje të Mesme, në Indo-Kinë

²³ [http://ardhmeriaonline.com/artikull/article/feja-dhe-politika/#.YesYuv7MLIU\(21.1.2022\)](http://ardhmeriaonline.com/artikull/article/feja-dhe-politika/#.YesYuv7MLIU(21.1.2022))

dhe në Azinë Qendrore mbesin vetëm tri shtete muslimane të njohura ndërkombëtarisht: Perandoria Osmane, Persia dhe Afganistani. Gjatë kësaj kohe, fuqitë evropiane u shquan jo vetëm për nga dominimi i hapur politik dhe ekonomik, por edhe për nga “fitoret” e mëdha që korrnin mbi paradigmat fetarë dhe kulturorë të botës islame. Si përgjigje ndaj gjithë kësaj, paraqiten lëvizjet e para reformiste duke kërkuar kthim në vlerat islame si një model i rezistencës dhe i rimëkëmbjes islamike.

Kështu, rezistencat e para kundër fuqive evropiane në Lindje të Mesme u organizuan nga bashkësitë sufiste. El-Haxh Umar Tall, Shejhu i tarikatit Tixhani, udhëhoqi rezistencën ndaj kolonizuesve francez në Afrikën Perëndimore, në Guinenë e sotme dhe Mali. Usman Dan Fodio, një anëtar i tarikatit Kadiri, udhëhoqi rezistencën ndaj kolonializmit britanik në fund të shekullit të 18-të dhe organizoi muslimanët e Senegalit, Malit, Çadit, Republikës së Afrikës Qendrore dhe Sudanit në një kalifat të veçantë të quajtur Sokoto. Ky kalifat mbijetoi për gati një shekull. Në Algjeri, rezistenca e gjatë ndaj kolonizatorëve francez u drejtua nga Emir Abdulkadir Xhezairi, Shejhu i tarikatit Kadiri. Imam Shamil Dagestani, Shejh i tarikatit Nakshibendi, udhëhoqi një çerek shekulli rezistencën ndaj okupatorit perandorak rus në Kaukaz, duke arritur të bashkonte fiset ndërluftuese të myslimanëve kaukazianë dhe të shfuqizonte gjakmarrjen. Omer Mukhtar, Shejhu i tarikatit senusian, organizoi dhe udhëhoqi një lëvizje rezistence ndaj okupimit italian të Libisë për gati njëzet vjet, derisa u arrestua dhe u var publikisht në vitin 1931.

Të gjitha këto lëvizje, rezistenca dhe grupime fetare-politike janë rezultat ose i pakënaqësive ndaj politikave vendore të atëhershme, ose drejtpërdrejtë luftonin për largimin e fuqive evropiane nga Lindja e Mesme dhe vendet tjera muslimane.

Çfarë është Islami politik?

Tamara Sonn shkruan se Islami politik është interpretimi i Islamit si një burim i identitetit dhe veprimit politik. I referohet një game aktivitësh dhe individësh që mbështesin formimin e një shteti dhe shoqërie në përputhje me parimet islame. D.m.th., i referohet përdorimit të Islamit si një burim i pikëpamjeve dhe koncepteve edhe politike.

Në rrafshin historik, termi “Islami politik” është një format i rilindjes islame i filluar në dy shekujt e kaluar. Disa e përdorin termin “Islamizëm” për të përshkruar të njëjtin fenomen. Ky term i referohet përgjithësisht çdo interpretimi të Islamit që shërben si bazë për identitetin politik dhe veprimeve tjera të ngjashme me te. Më konkretisht, i

referohet lëvizjeve që përfaqësojnë mobilizimin politik modern të muslimanëve në emër të Islamit, trend ky i shfaqur në fund të shekullit të 20-të. Megjithatë, jo të gjitha lëvizjet e ringjalljes islame mund të karakterizohen si Islam politik. Martin Kramer përmend Tabligi Xhema'at dhe thotë se, edhe pse kjo lëvizje ishte zgjeruar shumë në Indinë veriore në vitet e para të shekullit 20, ajo shmang me vendosmëri aktivizimin në politikë. Gjithashtu, ka edhe disa vëllazëri sufiste të cilat kishin shfaqur dinamizëm në atë kohë, por, pa synime e programe politike. Për më tepër, një numër jo i vogël i muslimanëve janë të përfshirë në shumë veprimtari politike që nuk përfshihen në diskutimet e Islamit politik. Kështu, termi "Islami politik" zakonisht përdoret për të identifikuar një lloj specifik të programit politik dhe nuk është një etiketë gjenerale për çdo aktivitet politik në botën muslimane.

Shikuar nga perspektiva e një numri jo të vogël të studiuesve muslimanë, termi "Islam Politik" është problematik për disa arsye. Sipas tyre, ky term automatikisht nënkupton se ka Islam të pjesshëm, të copëtuar. Ata thonë se Islami është një tërësi që përfshin të gjitha sferat e jetës. Pra edhe politikën. Muhamed Hashim Kemali shkruan se në traditën islame, ekziston një degë shkencore në të drejtën islame që quhet "Es-sijase esh-sher'ijah". Ajo synon "vendosjen e rregullave dhe ligjeve që janë në përputhje me Sheriatin, me qëllim të arritjes dhe ruajtjes së interesit publik dhe parandalimin e dëmit ". Sipas Kamalit dhe disa të tjerëve, muslimanët duhet, për aq sa është e mundur, të shmangin përdorimin e frazës "Islami Politik", e cila është përhapur si rezultat i ndikimit të literaturës perëndimore në shkencat islame.

Gjithsesi, "Islami politik" si term u prezantua për herë të parë nga Arthur Jeffery në 1942. Manifestimet e organizuara politike të ringjalljes islame u ngritën si rezultat edhe i dështimit të lëvizjeve laike-nacionaliste në pjesën më të madhe të botës muslimane në mesin e shekullit të kaluar. Entuziazmi i lidërshiptit dhe programet nacionaliste të viteve 1960-ta, u zbehën nga ngecja ekonomike dhe pengesat e ndryshme politike. Gjithashtu e sidomos disfata e ushtrive arabe në luftën "gjashtë ditore" kundër Izraelit të vitit 1967 ndikuan shumë në ngjarjet që do të pasojnë në botën muslimane. Pas kësaj lufte, grupet e reja me identifikime më të qarta islame filluan të zëvendësonin të majtët radikalë si zëra të opozitës politike. Domethënë, fenomeni bashkëkohor i referuar si Islam politik (ose Islamizëm) ka ekzistuar për më shumë se një shekull, por literatura shkencore me të fillon të merret pas viteve 1960.

Kjo për shkak të zhvillimeve rajonale që kishin lënë nën hije dukshmërinë e islamikëve, si, pushtimi britanik dhe francez i tokave të Lindjes së Mesme pas shembjes së Perandorisë Osmane, rrjedhimisht, pas Luftës së Parë Botërore. Pastaj, dekolonizimi i rajonit pas Luftës së Dytë Botërore dhe luftës indigjene për pavarësi. Ajo çka bie në sy përgjatë kësaj periudhe, është fakti se në këto kohë të trazuara, islamistët nuk ishin më shumë se lojtarë marginalë në një rajon të mbizotëruar ideologjikisht nga forcat laike-nacionaliste. Literatura shkencore e asaj kohe reflektonte këtë realitet dhe për këtë arsye dominohej nga libra dhe artikuj me gjuhë dhe përmbajtje nacionaliste arabe.

Nga fundi i viteve 1970-ta, pushtetarët arabë të shtyrë nga rrethanat e reja që po krijoheshin në rajon, kishin filluar përdorimin e disa shprehjeve burimore islame, që në fakt nuk ishin tradicionale deri atëherë. Andaj terminologjia e përdorur për fenomenet e karakterizuara si Islam politik, ndryshon shumë midis studiuesve. Varësisht prej ekspertëve që merren me te, dhe varësisht nga prizma prej së cilës i qasen problemeve të shekullit 20 të botës arabe. Kështu, studiuesi amerikano-hebre për Lindje të Mesme, Martin Kramer në vitin 1980 e përdori termin “Islam politik” për t’i shtjelluar ngjarjet dhe prapaskenat e tyre që ndodhën në Lindje të Mesme. Disa studiues të tjerë përdorin termin “Islamizëm” për të njëjtën grup fenomenesh. Ta zëmë, amerikani me prejardhje armene, Richard Dekmejian ishte ndër të parët që vendosi politizimin e Islamit në kontekstin e dështimit të qeverive laike arabe, megjithëse ai përdor termat islamizëm dhe fundamentalizëm (në vend të Islamit politik). Në vitin 1995, Dekmejian trajton fundamentalizmin dhe islamizmin si formate të ngjashme dhe të dala nga ideja e Islamit politik.

“Islami politik” ka kuptime të ndryshme. Në vitin 2003, Dekmejian, shkroi se Islami politik mund të konsiderohet gjithashtu një tautologji, sepse askund në botën islame feja nuk është e ndarë nga politika. Siç thamë pak më parë, Dekmejian është i pari që tha se politizimi i Islamit i ka rrënjët tek dështimi i qeverive laike muslimane. Gjithashtu, fraza “Islami politik” përdoret edhe si përshkrim i lëvizjeve apo grupeve që punojnë për ringjalljen e gjerë fundamentaliste islame, që shoqërohet me një agjendë të veçantë politike. Mukter Khan përfshin në Islamit politik të gjitha lëvizjet islame që promovojnë një sistem politik të bazuar ekskluzivisht në parime islame ku çdo mysliman duhet t’i ndjekë ato.

Në botë sot janë të shkruar me qindra libra e të botuara me mijëra studime rreth Islamit politik. Në këtë rrafsh, dhe jo vetëm, shqiptarët janë ndër të më varfrit. Për shkak të misionit që ka si dhe për arsye të

ndryshme politike e strategjike, Islami politik është studiuar nga rrafshë të shumta dhe është shtjelluar nga pena të mprehta intelektuale. Janë bërë studime për emërtimin që ka, për përmbajtjen dhe rrezikshmërinë ndaj botës perëndimore e sidomos për lidhjet (e mundshme) mes Islamit si fe dhe Islamit politik si ideologji. Gjithashtu, studiues të tërë përdorin terma të ndryshëm përshkrues për të dalluar rryma të ndryshme ideologjike brenda Islamit politik, si konservator, progresiv, militant, radikal, xhihadist, etj. Shumica prej tyre e shohin Islamin politik një instrument për ringjalljen islame globale dhe madje edhe unifikimin politik të gjithë muslimanëve. Mohammed Ayoob nënvizon se politikën, shtetet apo hilafetet islamike nuk janë loja e fundit e as fundi i lojës. Ato konsiderohen vetëm mjete dhe instrumente të ringjalljes globale islamike. Marrë në përgjithësi, lëvizjet politike islame mund të ndahen sipas mjeteve që i përdorin për të realizuar qëllimin e tyre të parë - politikën islame. S'do mend se, nga ky këndvështrim, ekzistojnë dy lloje; 1) ata që kërkojnë impelementimin e politikës islamike përmes forcës dhe dhunës, madje edhe terrorizmit, dhe 2) ata që e kërkojnë atë përmes mjeteve paqësore duke përfshirë proceset demokratike. Ata që përdorin forcën në të shumtën e rasteve quhen xhihadistë, ndërsa ata që nuk përdorin forcë identifikohen si islamistë.

Të përmendim edhe këtë: Termi “Islami politik” nuk synon periudhën e hershme islame. Ka të bëjë kryesisht me proceset dhe aktivitetet politike të bazuara në Islam nga shekulli i 19 e deri në ditët e sotme. Pra, përdoret për të përshkruar platforma divergjente, disa herë konfliktuozë ideologjike që përmbajnë platforma fetare islame në programet e tyre. Domethënë, që e shohin Islamin si një potencial politik që mund të ndikojë në të ardhmen e shoqërive dhe politikave muslimane nëpër botë. Sidoqoftë, shumica e analizave rreth Islamit politik që në mënyrë të qartë përpiqen të vlerësojnë potencialin e tij të ardhshëm, përqendrohen në karakteristikat e tij të lindura si një ideologji politike me prirjen për të mobilizuar ithtarë për qëllime të ndryshimit të regjimit ose transformimit shoqëror, ose të dyjave. Prandaj, këto analiza përqendrohen kryesisht në natyrën e qenësishme dhe kontradiktat e brendshme të Islamizmit. Vetëm një pjesë e vogël e shkrimeve mbi Islamin politik përpiqen në mënyrë të qartë të analizojnë ndikimin që mund të kenë variablat e jashtëm të Islamit politik në perspektivat e ardhshme të Islamizmit dhe të muslimanëve në përgjithësi.²⁴

²⁴ [https://observer.al/cfare-eshte-islami-politik/\(5.1.2022\)](https://observer.al/cfare-eshte-islami-politik/(5.1.2022))

Conclusion

Avoiding the above-mentioned Aristotelian restrictions on certain groups, genders and social strata, the most preferred concepts of the relationship between morality and politics are the Aristotelian and the Kantian concept. Aiming not at ideal final arrangements, nor at the use of any means for obtaining and maintaining power, the Aristotelian type of ethics does not intend to use unreasonable means. It relies on the reason and good will of the people.

Kant talks about the fundamental law of practical reason in his book "Critique of Practical Reason" as follows: "Handle so, daß die Maxime deines Willens jederzeit zugleich als Prinzip einer allgemeine Gesetzgebung gelten könne". (Act in such a way, that the maxim of your will may at all times be valid as a principle of general legislation"). This is the categorical imperative that can regulate fair relations in a free and democratic society. This is the categorical imperative that politics and society must adhere to in order to strike a stable balance between politics and morality. There is no need to go further.

The contemporary ethical conception also posits the need to take responsibility for action. Positive skepticism in political institutions and the norms approved by them is especially important. The contemporary citizen must have a dose of mistrust constantly: because it determines the control of power and the rulers. State institutions need instances of control and division of power: legislative, executive and judicial. This separation must not only be formal, but real. Skepticism not only protects the citizen from injustices that the rulers may "not see", but also helps the ruler to govern correctly because of the fear of not voting again. These mechanisms, which may seem conflicting, in really play a protective and corrective role. Contemporary ethical politics today does not only speak of responsibility, but also of conscience, institutional accountability and social well-being.

The lack of morality in politics creates moral anarchy as well as many unknown and unexpected things in society. Politics must constantly reexamine its relationship with morality. It must return towards morality. Politics should not be afraid to return towards the moral and establish a stable balance between morality and politics. There are a number of moral concepts, which have absolute value in politics: keeping promises, avoiding lies and deception, consensus on topics of national interest, respect for real reports brought by the election results,

preservation of the system of national values, sharing of power according to the degree of support from voters, etc. No more applies to these premises than common human reason would say Kant.

A democratic society needs morality in politics, for calm, for mutual respect. Politics has a meaning and a purpose. Its purpose is to guarantee of human rights, of each person separately, to fight against poverty, to avoid conflict and well-being. The creation of a social welfare state remains a goal and orientation of the political mind.

Recensentë:

Dr. Ardian Muhaj

Prof. Dr. Ferat Polisi

Literatura e përdorur:

Vetlesen, J. Arne: *Çka është etika*, Shkupi, Shkup, 2019.

Baccarini, Elvio: *Gjykimet morale*, Qendra Kulturore Kroate , Rijeka, 1994.

Bennett, William, J.: *The Book of Virtues* , Simon & Schuster, Nju Jork, 1993.

Bennett, William, J.: *The Moral Compass* , Simon & Schuster, Nju Jork, 1995.

Berkenkamp, Lauri - dr. Steven C. Atkins: *Naucite djecu lijepom ponasanju*. Vodic Idemo roditelji!, Marjan tisak, Split, 2003.

Bono de, Eduard: *Mësoni fëmijën tuaj si të mendojë*, Libri Kombëtar, Beograd, Alfa, 1995.

Bratanic, Marija: *Paradoksi Odgoja* , Kontributi kroat nga të gjitha palët , Zagreb, 2002.

Bratanic, Marija: *Susreti u nastavi* , Skolska knjiga, Zagreb, 1997.

Crisp, Roger - Michel Slote: *Virtue Ethics* , Oxford University Press, Nju Jork, 1997.

Davis, Michael: *Etika dhe Universiteti* , Londër - Nju Jork, Routledge, 1999.

Damjanovski, Anatolij: *Studenti në mësimdhënie* , Prosvetno delo, Shkup, 1989.

Damon William: *Parathënie e botimit të vitit 1997* , në Jean Piaget: *The Moral Judgment of the Child*, Free Press Paperbacks, New York, 1997, pp. 4-9.

Davidson, Philip - James Youniss: *What Comes First: Morality or Identity*, në: *Handbook of Moral Behavior and Development*, vëll. I: *Theory*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, Nju Xhersi, 1991.

Devjak, Tatjana: *Etika në arsimin shtetëror në shkollat fillore, Ligji i Republikës së Sllovenisë për Solidaritetin*, 2002.

Descartes, Rene: *Një diskutim shkencor i metodës se si ta drejtojmë mendjen tonë si duhet dhe të kërkojmë të vërtetën në shkencë*, përkthyer nga Dr. Kiril Temkov, Epoha, Shkup, 1996.

Donaldson, Margaret: *Um deteta*, Zavod za uzbekenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.

Dostojevski, Fjodor: *Krim dhe ndëshkim*, përkthyer nga Mukades Mançe, Fan Noli, Tiranë, 2018.

Djordjevic, Jovan - Nikola Potkonjak: *Pedagogjia*, Peto dopunjeno izdanje, Naucna knjiga, Beograd, 1990.

Djordjevic, Jovan, *Savremena nastava, organizacija i oblici*, Naucna knjiga, Beograd, 1981.

Gjuriq, Milos, *Historia e etikës helene*, BIGZ, Beograd, 1976.

Facione, Peter A. - Donald Scherer - Thomas Attig: *Ethics and Society*, Prentice - Hall Inc., New Jersey, 1991.

Feezel, Randolph M. - Curtis, L. Hancock: *Si duhet të jetoj?* Biseda filozofike rreth jetës morale, Paragon House, Nju Jork, 1991.

Paulo Freire: *Dialogu dhe Edukimi*, Jeta Kulturore, 4/2003, f. 29

Furlan, Ivan: *Upoznavanje, ispitivanje i ocenjivanje učenika*, Pedagogosko-knjizevni zbor, Zagreb, 1964.

Gros, Robert: *Decak i devojcica*, Logos Art, Beograd, 1988.

Heidbrink, Horst: *Psikologjia e jetës morale*, Portali, Pragë, 1997.

Hill, V., Brian: *Edukimi i vlerave në shkollat australiane*, Këshilli Australian për Kërkime Arsimore Ltd, Melburn, 1995.

Kamçeva-Lakinska, Fisnike: *Puna e pavarur e nxënësit në mësimdhënie*, Botim i dytë i plotësuar, Daskal Kamçe, Kavadar, 1996.

Kant, Immanuel: *Kritika e mendjes praktike*, përkthyer nga Dr. Kiril Temkov, Metaphorum, Shkup, 1993.

Kant, Immanuel: *Edukimi i fëmijëve*, Usce, Beograd, 2002.

Kasami, Kujtim: *Ndryshimet shoqërore dhe globalizimi*, Furkan ISM, Shkup, 2021.

Kapor-Stanulovic, Nila: *Na putu ka odraslosti*, Zavod za uzbekenike i nastavna sredstva, Beograd, 1988.

Küng, Hans: *Etika dhe Edukimi Global*, në: *E ardhmja e Teologjisë*, ed. Miroslav Wolf - Carmen Krieg - Thomas Kucharz, William B. Eerdmans Publ. Comp., Cambridge, 1996, pp. 267-283.

Kurtines, William M. - Jacob L. Gewirtz: *Handbook of Moral Behavior and Development*, Volume 1: *Theory*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey, 1991.

Kurtines, William M. - Jacob L. Gewirtz: *Handbook of Moral Behavior and Development*, Volume 2: *Research*, Lawrence Erlbaum Associates Publishers, New Jersey, 1991.

Kohlberg, Lawrence: *The Philosophy of Moral Development*, Harper & Row Publishers, Nju Jork, 1981.

Legrand, Louis: *Moralna naobrazba danas*, Educa, Zagreb, 2001.

Lencz, Ladislav - Olga Krzova: *Materiali Metodicky k predmetu Eticka vychova*, Metodicke centrum v Bratislave, Bratislavë, 1993.

Lozanovski, Jovan: *Edukimi etik në shkollat e mesme në Republikën e Maqedonisë*, temë e magjistraturës (mentor dr. Kiril Temkov), Fakulteti Filozofik, Shkup, 1999.

Lozanovski, Jovan: *Format e punës, metodat dhe mjetet në mësimdhënien e Etikës në shkollat e mesme*, disertacion i doktoraturës (mentor dr. Kiril Temkov), Fakulteti Filozofik, Shkup, 2001.

Lozanovski, Jovan: *Metodologji e re për etikën e të nxënët*, "Fillimi", Shkup, 2003, nr. 219, f. 36-37.

Josip Marinkovic: *Metodika nastave filozofije*, Zagreb, 1983, f. 43

Minçeva, Branka: *Etika universale dhe vlerat e saj*, Punimi i magjistraturës (mentor PhD Kiril Temkov), Fakulteti Filozofik, Shkup, 2005.

Mionouinovi, *Љbiljana : Nivelet njohëse dhe afektive në zhvillimin moral*, Prosveta, Beograd, 1988.

Miriç, Jovan: *Zhvillimi i mendimeve morale*, Kalekom, Beograd, 2001.

Nikçevska, Gordana: *Karakterit etik i mësuesit*, Punimi i magjistraturës (mentor Dr. Kiril Temkov), Fakulteti Filozofik, Shkup, 2001.

Pavicevic, Vuko: *Bazat etike*, Dizajn grafik i Beogradit, Beograd, 1974.

Enciklopedia pedagogjike, I-II, Nikola Potkonjak dhe Pero Simlesa, Zavod za uzbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1989.

Pecovic, Miroslava: *Ura kultura*. Udhëzues për akomodimin (dysHEME) për vizita në shtëpi nga 6-7 deri në 12 vjet, Fakulteti i Mjekësisë, Beograd, 2000.

- Pejakovic, Samuilo - Otasevic, Vujadin: *Zhvillimi i mendimeve etike dhe moralit Ponasanja*, Prosveta, Nish, 1999.
- Phillips, DZ - Mounce, HO: *Praktikat morale*, Routledge & Kegan Paul, Londër, 1969.
- Peshevska-Zarevska, Ollga: *Rinia dhe edukimi etik*, "Start", Shkup, 2003, nr. 220, f. 38-39.
- Pijaze, Zan: *Epistemologjia nauka o coveku*, Nolit, Beograd, 1979.
- Jean Piaget: *The Moral Judgment of the Child*, Paperbacks, Free Press, Nju Jork, 1997.
- Piaget, Jean: *Zhvillimi i inteligjencës*, Prosvetno delo, Shkup, 1988.
- Purtill, Richard, L.: *Thinking About Ethics*, Prentige Hall Inc, New Jersey, 1976.
- Robinson, Dave - Garratt, Chris: *Ethics for Beginners*, Icon Books Ltd, Kembrixh, 1996.
- Singer, Peter: *A Companion to Ethics*, Blackwell Publishers Ltd, Oxford, 1991.
- Smith, Richard - Standish, Paul: *Teaching Right and Wrong*, Trentham Books, Londër, 1997.
- Stevanovi, Borislav: *Mësimi dhe kujtesa*, Biblioteka Pedahosha, Shkup, 1953.
- Strongman, KT: *Psikologjia e Emocionit*, John Wiley & Sons Ltd., Londër, 1973.
- Spock, Benjamin: *Një libër për prindërit*, Emas, Sofje, 1998.
- Stamatov, Rumen: *Psikologjia e fëmijëve*, Shtëpia Botuese Hermes, Plovdiv, 2001.
- Temkov, Kiril: *Lufta për edukim etik*, "Fillimi", Shkup, 2003, nr. 218, f. 36-37.
- Temkov, Kiril: *Alfabeti ekologjik*, Shkup, 2003.
- Temkov, Kiril: *Etika*, Epoka, Shkup, 1998.
- Temkov, Kiril: *Etika sot*, Epoka, Shkup, 1999.
- Temkov, Kiril: *Etika - lënda arsimore*, "Nova Makedonija", 11.05.1998.
- Temkov, Kiril: *Etika për të rinjtë*, Shkup, 2001.
- Temkov, Kiril: *Etika për më të rinjtë*, (tregime të botuara në "Nova Makedonija" - *Kolibri*), shtator 2002-maj 2004.
- Temkov, Kiril: *Etika për shkollën e mesme II klasë*, Prosvetno delo, Shkup, 2004.
- Temkov, Kiril: *Etika për shkollën e mesme III-vjeçare*, Prosvetno delo, Shkup, 2004.

- Temkov, Kiril: *Fjalor etik për të rinjtë*, Shkup, 2001.
- Temkov, Kiril: Lidhja më e afërt, "Rodec", Shkup, nr. 1, 2003, f. 9.
- Temkov, Kiril: *Edukata etike sot*, "Vospitanie", Shtip, nr. 1, 2001, f. 40-49.
- Teodosic, Radovan: *Pedagogjia*, Instituti për nxjerrjen e kurrikulës, Sarajevë, 1957.
- Tezak, Dubravka - Obradovic-Cudina Mira: *Price o dobru, price o zlu*, Skolska knjiga, Zagreb, 1996.
- Thiroux, Jacques: *Etika - Teori dhe Praktikë*, Prentice Hall Inc, Simon & Schuster, Nju Xhersi, 1995.
- Todorov, Cvetan: *Mi i drogës*, Narodna Biblioteka Srbije, Beograd, 1994.
- Topuzoska, Ljubica: *Edukimi etik në mësimdhënien në klasë*, Punimi i magistraturës (mentor PhD Kiril Temkov), Fakulteti Filozofik, Shkup, 2004.
- Torbovska-Smilevska, Ilinka: *Etika si lëndë në shkollat fillore*, teza kryesore (mentor Kiril Temkov, PhD), Fakulteti Filozofik, Shkup, 2002.
- Trnavac, Nedeljko - Dordevic, Jovan: *Pedagogjia*, Naucna knjiga, Beograd, 1992.
- Vujicic, Vladimir: *Zgjatjet dhe reagimi moral*, Libri shkollor, Zagreb, 1981.
- Vukasovic, Ante: *Etika, morali, liria*, Skolska knjiga, Zagreb, 1993.
- Vukasovic, Ante: *Moralni odgoj*, Liber, Zagreb, 1974.
- Vuk-Pavlovic, Pavao: *Filozofija odgoja*, priredio Milan Polic, Hrvatska sveucilisna naklada, Zagreb, 1996.